

JOAN REVENTÓS

Amics, companys
i mestres

JOAN REVENTÓS

Amics, companys
i mestres

AMICS, COMPANYS I MESTRES

0. Justificació.
1. PERE FIGUERA, la passió per Catalunya.
2. MANUEL VALLEJO i GINÉS CAMARASSA, la tradició llibertària.
3. MANUEL SERRA I MORET, un laborista a Catalunya.
4. JOSEP PALLACH, morir abans d'arribar.
5. JOSEP PALLACH, als 5 anys de la seva mort.
6. JUAN GARCÍA, un albañil de Carabanchel.
7. JOSEP ROVIRA, un home per a manar.
8. LUÍS MARTÍN-SANTOS, el resplandor de la intel·ligència.
9. JAUME VICENS VIVES, la vocació política d'un historiador.
10. JAUME VILADOMS, el mestratge d'un autodidacta.
11. DIONISIO RIDRUEJO, el home como reflexión històrica.
12. FRANCESC VILA-ABADAL, la fidelitat a la terra.
13. ANTONIO AMAT, una leyenda en la clandestinidad.
14. PASQUAL INGLA, un home dels Pirineus.
15. JUAN AJURIAGUERRA, la fuerza de ser vasco.
16. JOSEP PANÉ, les arrels de la pagesia.
17. JUST M. CASERO, el sentiment contra la marginació.
18. EDMON VALLÉS, la passió per la cultura.
19. MIQUEL CASABLANCAS, la lleialtat a les conviccions.

Justificació

Al llarg dels últims temps sovint he sentit l'impuls de reunir les semblances i records que tenia escrits sobre un grup d'homes que he conegut en el curs dels anys d'activitat política.

En la majoria dels casos foren escrites en conèixer la desaparició definitiva del company, de l'amic. Eren dictades amb la consciència envaïda per l'angoixa i la protesta existencial de saber acabada per sempre la vida d'una persona. D'altres foren escrites en ocasió d'un homenatge, un aniversari o per a prologar un llibre biogràfic.

Alguns d'ells han estat homes públics a Catalunya o a Espanya, d'altres no. Tots hi són incorporats per un doble sentiment: de reconeixement, convençut que formen part de l'estol d'homes escollits que I. Prieto anomena, en descriure la seva sacrificada activitat en la clandestinitat, "hombres sin nombre"; i d'agraïment, perquè de tots ells, en un moment o altre, vaig rebre una lliçó d'humanisme generós i solidari, o van contribuir a la meva formació ideològica, amb mestratge de les actituds o el treball pràctic, que tant serveixen per al complex aprenentatge d'aquesta difícil professió que és la política.

Cadascun pot simbolitzar milers de treballadors, d'intel·lectuals, de professionals, demòcrates catalans i espanyols —significadament socialistes— que lluitaren contra la dictadura i per la recuperació de les llibertats que molts no arribaren a veure.

Totes les evocacions que segueixen són d'homes morts. Sens dubte podria haver-hi incorporat altres noms. Potser un dia ho faci. He mantingut rígid el criteri de no incloure ningú d'entre els que encara viuen. D'entre els molts desapareguts amb qui he mantingut relacions polítiques, la inclusió només pot atribuir-se al legítim subjectivisme que ha guiat la meva selecció.

Bona part d'aquests textos ja havien estat publicats. Gairebé tots amb el títol "El meu..." que té una vella tradició en l'intimisme biogràfic a Catalunya. No hi trobareu cap treball erudit ni sistemàtic. Tots han estat volgudament redactats sense fer cap consulta bibliogràfica, fiant-me exclusivament de la memòria. En cap cas no pretenia de fer una biografia, tan sols i únicament una semblança de com els recordo, i els motius de la nostra amistat.

Els títols que acompanyen cadascun dels noms han estat pensats en el moment que prenia cos la idea d'aplegar-los. L'ordre no té altre valor que el d'agilitzar —dins el possible— la seva lectura. La meva responsabilitat és la d'haver-les escrit i unir-les en aquest petit recull.

PERE FIGUERA

LA PASSIÓ PER CATALUNYA

Una al·lusió en l'article de Robert Comet, una carta d'Ernest Ragner (des de fa anys monjo de Montserrat) i d'altres a la «Bústia» de l'AVUI em mouen a escriure aquestes ratlles per complir allò que considero un deure de molts: començar a fer justícia a la figura de Pere Figuera.

No m'és fàcil de precisar com vaig conèixer en Pere. Ens devia presentar Josep Maria Ainaud al pati de la Facultat de Dret durant el curs 1946-47. Amics comuns, la informal presència de Pere al «Torres i Bages», llargues converses al bar o al pati de la Facultat, el fet de coincidir sovint al tren de Sarrià, anirien aprofundint una amistat personal i política.

No sé per quins camins va saber que jo havia participat en algunes accions dels universitaris nacionalistes. Aquesta circumstància crec que fou per a ell —home d'ascendència lleidatana, sempre propícia a l'acció— un motiu més per a impulsar i estrènyer relacions. Desaparegut el Front Universitari Català (FUC) i els GNR, i amb una vida somorta la culturalista i pedagògica acció patriòtica —que sostenien els embrionaris dispositius del catalanisme (Torràs i Bages, Miramar, Estudis Universitaris, etc.)— impulsàvem un estat d'opinió favorable a reprendre altres tipus d'activitat.

Figuera, en aquesta i altres qüestions, tenia criteris clars. Aviat es proposà de crear uns grups d'acció. Per a fer-ho, considerà necessari de fixar uns criteris molt rígids: clandestinitat dins la clandestinitat, promoure la formació d'un nucli d'estudiants reduït, àgil, operatiu i disciplinat. Es va dedicar a aquesta tasca amb tenacitat, tacte i meticulositat, seleccionant els qui considerava més adequats per a portar a terme aquelles activitats. Com que no tenia prejudicis partidistes, incorporà joves de molt diferents procedències, la majoria sense filiació política.

El seu mòbil fonamental era Catalunya. La seva formació política era bàsicament nacionalista. Primària en els inicis, però depurada, aprofundida i sòlidament arrelada a la fermesa del seu caràcter. És probable que, en aquests inicis, fos fortament influït per un curset d'història del nacionalisme

català, que ens varen donar Joan Sales i Raimon Galí al jardí de casa meua l'estiu del 1949. També Jordi Pujol hi era present juntament amb d'altres companys.

Pere Figuera era un home d'aparença freda, tot i que el qui el coneixia molt en copsava prou la gran tensió interior. Tenia el do inestimable d'inspirar confiança; la seva lleialtat era total, i tenia una capacitat admirable per a mantenir la serenitat en els moments més difícils, tant en l'acció com en les tenses esperes.

Tenia una capacitat instintiva per a l'acció, que el convertia en un cap natural amb autoritat indiscutible. No donava mai ordres. Imaginatiu com ningú, era a la vegada el qui millor preparava un projecte, el qui coneixia millor les circumstàncies, el qui havia trepitjat el terreny on calia actuar i n'havia calculat les alternatives. Era indiferent que fos una pintada de parets, l'ajut a un perseguit per a fer-lo passar la frontera, la col·locació d'una senyera o el llançament d'uns fulls volants des d'un edifici o en un local tancat. Res no deixava a la improvisació: calculava el factor sorpresa, sospesava totes les possibilitats i n'assegurava al màxim la reeixida.

Un inventari de la seva actuació, és impossible de realitzar-lo plenament. Pintades a totes les Facultats i Escoles Universitàries. Llançament de fulls volants en l'acte inicial d'un curs acadèmic des del sostre del paraninf. Col·locació de banderes a l'edifici de la Universitat, a la plaça de Catalunya, penjades en un cable al carrer d'Aragó. La confecció de la bandera catalana més gran que mai no s'ha fet al país, col·locada a la falda de les muntanyes de Sant Pere Màrtir, el matí de clausura del Congrés Eucarístic, on eren presents les primeres autoritats de l'Estat. (En aquesta acció, Pere s'hi va trencar la mà). El projecte no realitzat per estranys escrúpols que d'altres no compartíem, de segrestar la mòmia de Jaume I el Conqueridor i traslladar-la a Sant Miquel de Cuixà abans que les autoritats la portessin de la catedral de Tarragona a Poblet. El llançament de fulls volants al Liceu la nit de funció de gala amb motiu de l'arribada dels marins nord-americans (fet evocat fa poc en un article de l'AVUI per Joan Triadú). Pintades a Arenys de Mar, al Camp de les Corts amb ocasió del 50.^è aniversari del Barça. Fulls volants en les eleccions municipals.

Jo no vaig viure els primers mesos del 1951 —feia el servei militar— durant la vaga de tramvies i la vaga general del març. Sé, però, que l'activitat de Pere aquelles setmanes fou espectacular. Precisament aquells dies fou detingut Ernest Ragner i sotmès a consell de guerra. Amb Pere, i Jordi Pujol, passats uns mesos, vaig pujar diverses vegades al castell de Montjuïc per a visitar Ragner, que sortiria del castell havent pres la decisió d'incorporar-se a la Comunitat Benedictina de Montserrat.

Allí on Pere Figuera —minyó escolta de mossèn Batlle— era incontenible en l'expressió de l'immens patriotisme que portava dins, era als focs de campament. Seria deformar la figura de Pere si no remarqués que el seu activisme no li féu oblidar en cap moment la lluita per la defensa de la

llengua i la cultura catalanes. Tots els qui col·laboraven més directament en les primeres antologies de poesia universitària i en les revistes estudiantils («Forum» a Dret, «Curial» a Lletres, «Ictini» a Pèrits) poden donar testimoni de la seva silenciosa i eficaç ajuda per a resoldre problemes o crear mecanismes solidaris quan arribava el moment de les multes governatives.

Pere es va prendre molt malament la meua incorporació a les files del Moviment Socialista l'any 1949. Després, però, va reflexionar, i havent comprès la fermesa de la meua decisió, continuàrem col·laborant plegats encara bastant de temps.

L'acabament dels estudis universitaris va crear la dispersió dels nuclis d'acció; almenys jo vaig deslligar-me'n cada cop més a causa de la meua actuació en el combat socialista. A la **segona** vaga de tramvies va succeir allò que feia temps semblava inevitable: la detenció de Pere Figuera. El seu comportament durant els interrogatoris policials —extraordinàriament sever— fou admirable. La cadena de detencions quedà interrompuda en assumir ell les responsabilitats.

Després de la sortida de la presó, ens anàrem veient sovint. Ell continuà lligat, encara que indirectament, amb els qui continuaven els treballs d'acció. Algunes de les accions universitàries del **1955** i **1956** portaven la seva signatura.

La vida continuà donant tóms. Cadascú continuava el seu destí personal i col·lectiu. Pere, després d'un assaig professional d'advocat, es relligà amb el seu amic fraternal Casademont per a desplegar la seva energia en una revista especialitzada en imatge i so, que arribà a ésser la més important del país. Es casà com tots, i la vida ens anà allunyant com tants d'altres amics. Tot i això, ens continuàrem veient quan crèiem tenir quelcom d'important a dir-nos. Continuava tenint les seves intuïcions genials. Una d'elles, per exemple, fou la d'haver detectat —i així m'ho feu saber— l'espectacular evolució política dels carlins. La notícia de la seva mort, en un accident d'automòbil quan tornava d'Itàlia, ens colpejà amb la força que té l'inesperat i l'injust. L'acte del seu enterrament al Cementiri de Montjuïc aplegà tots els qui havíem col·laborat. Unes poques però adients paraules de comiat i el recordatori d'uns quants amics poetes de les primeres antologies són fins ara l'únic record que s'ha donat d'ell. És molt poc pel que Pere Figuera ens donà a tots, i donà a Catalunya.

MANUEL VALLEJO i GINÉS CAMARASSA

LA TRADICIÓ LLIBERTÀRIA

Molt abans de la meua adhesió al socialisme i la incorporació al MS de C l'any 1949, encara estudiant a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona, havia establert contactes amb la CNT. La creixent inquietud i preocupació per les qüestions socials, a partir d'una filiació al catalanisme genèric, s'havien anat desvetllant, i les lectures de la biblioteca del meu pare em feien veure l'organització dels anarco-sindicalistes com l'expressió majoritària dels treballadors de Catalunya.

Si bé els contactes amb els grups nacionalistes havien estat fàcils, com també la relació amb la UD de Catalunya, prendre un contacte fiable amb la CNT seria més complicat. El camí d'aquesta relació passà pel qui era aleshores un jove sacerdot, vicari de Vilanova, Pedrals, amb qui havia establert relació a través de Raimon Galí i Joan Sales. Pedrals traspassà el meu desig d'establir contacte amb la CNT a uns militants d'aquesta organització a Vilanova a qui coneixia, suggerint-los la possibilitat que els universitaris els podrien ajudar en situacions compromeses.

Algun temps després, rebria una primera cita en el pont de ferro que, prop de l'estació de Santa Eulàlia, travessa la via del tren i del metro. Allí, amb prèvia i mútua identificació, coneixeria Manuel Vallejo, membre del sindicat metal·lúrgic de la CNT. Vallejo, aquells dies, es mostrava especialment nerviós i preocupat, no pas pel contacte, en ell inhabitual, amb un estudiant d'inequívoca procedència burgesa, sinó perquè acabava de produir-se una detenció massiva de membres del Comitè Regional i tenien alguns companys amagats, amb necessitat de treure'ls fora del país. Aquell primer contacte fou seguit per un de gairebé immediat al mateix pont de Santa Eulàlia, i aquest, per un altre amb identificació prèviament convinguda, que es va fer als jardinetes que envoltaven l'Arc del Triomf. Allí un altre membre de la CNT de Mataró, lligat al grup d'en Boada, em faria la

presentació d'en Piqué, que en aquells moments coneixia pel nom clandestí de «Figueres», dirigent del sindicat de l'espectacle. Aquest, com a membre del Comitè Regional i identificat per la policia, tractava d'arribar a França i tenia, segons em digué, arreglat el pas de la frontera, però li mancava la documentació adient per a travessar la zona en la que era precisa la presentació del Salconduit de la Zona de Fronteres. Sense encomanar-me a ningú, vaig oferir el meu Salconduit de Fronteres. Pocs dies després veuria Vallejo a la cita de sempre, aquesta vegada content com una Pasqua, perquè tenia noves de que Piqué havia arribat a França, fent la travessa sense entrebancs.

Vallejo era un aragonès alt i ben plantat, amb els cabells blanquejant, amb una mirada noble, però trista alhora i li faltava gairebé mitja mà per un accident de treball. Militant i dirigent del sindicat metal·lúrgic de la CNT, possiblement l'organització més dura entre els anarco-sindicalistes, havia viscut l'experiència bèl·lica del 36 al 39, en la que arribà a ésser responsable d'una de les indústries de guerra, patí la presó i les detencions dels anys quaranta, no sols la d'ell, sinó la de la seva muller i tota mena de sofriments que flagel·laven els lluitadors de la classe obrera.

L'ajuda donada per a la fugida d'en Piqué, vencé els darrers recels de Vallejo. S'establí un contacte més adient que les cites de carrer, a través del seu fill —educat en les escoles de la Generalitat Republicana— que regentava un petit taller de lampisteria a la part alta del carrer Santaló, proper a la plaça **Adriano**. Per mitjà de Vallejo aniria coneixent altres responsables de la CNT, com Saña, ja molt vell, alt com un Sant Pau, que treballava d'acomodador a un cinema de la part baixa de les Rambles i també Sanyé, un dels caps més clars de l'organització confederal, amb qui mantindria relació, donades les seves freqüents sortides a França, a través dels seus fills, un noi i una noia a qui inútilment tractaria d'incorporar a les files del socialisme on jo ja militava. Passats ja alguns anys, un dia Vallejo em demanà acolliment per a tres xicots que eren buscats per la Policia. Sense més dades, i amb la col·laboració de Pere Figuera vàrem donar amagatall a aquells tres homes, dels quals no sabia mai més res. Fa poc, comentant amb el també confederal Saturnino Carod aquests fets, i en constatar les dades aproximades, el vell dirigent cenetista em comentà sense donar-me detalls: «Ahora sé a quién se debe la salvación de aquellos tres. No eran de nuestro sector. Vallejo no debió pedirte ayuda».

Per raons de seguretat, i probablement per l'agreujament de la salut de la seva muller, el contacte amb Vallejo seria substituït pel de Ginés Camarasa, qui malauradament pagaria la relació amb els socialistes acompanyant-nos a la presó durant les detencions del 1958. Camarasa era un confederal de procedència **llevantina**, que havia viscut durant la guerra civil les experiències de la col·lectivització agrària a les comarques alacantines. Després de la guerra, dels camps de concentració i de la presó, arribà a Barcelona on establí un petit taller d'ebenisteria —la seva professió

original— en un local de planta baixa al carrer de Tànger. Més aviat baix, els cabells blancs, i la mirada protegida per unes ulleres de miop, era la personalització de la cautela i les precaucions. Vivia per la família, el treball i l'organització. Respecte a la CNT, el seu objectiu era aconseguir la reunificació de les dues grans branques en què aquella es trobava dividida, i en aquest objectiu esmerçà una gran quantitat d'esforços, assumint responsabilitats i riscos considerables, travessant repetides vegades la frontera —amb mitjans molt primaris malgrat la seva edat—.

Jo mateix vaig ésser substituït en la relació dels socialistes amb la CNT, i en Camarasa per un altre company, qui no pogué evitar, davant de la Policia, amb motiu de les detencions del 1958, desxifrar la lectura d'una acta del MS de C en la qual s'explicitaven les nostres relacions amb la CNT. Així vaig veure ingressar a la Presó Model Ginés Camarasa, el qual acceptà amb estoïcisme i sense fer-nos-en cap retret aquella nova detenció que no anava amb ell, com així ho aprecia el TOP en decretar la seva llibertat abans dels 10 dies del seu empresonament. No obstant, en aquells dies, Camarasa donà proves, en un moment en què no sabia com acabaria la seva detenció, de la seva bonhomia i d'experiència **d'ex-pres**. Ningú com ell per a trobar amagatalls per a guardar en les cel·les de presó els efectes prohibits.

En el moment de la seva sortida de la presó, quan es rumorejava el trasllat de tots els socialistes detinguts a la Presó de Carabanchel, va parlar-me de Fèlix Carrasquer, que es trobava en aquella presó madrilenya, donant-me una contrasenya per a ell.

Fèlix Carrasquer compartia amb Camarasa la voluntat de reunificar la CNT. Vell militant anarco-sindicalista, aragonès d'origen, mestre de professió, incorporat a la tasca conspirativa de la CNT amb els monàrquics durant el segon quinquenni de la dècada dels anys quaranta, l'any 1958 portava ja bastants anys de presó, durant els quals havia perdut la vista.

Carrasquer, orb a la presó de Carabanchel, era un símbol de la seva gent pels joves reclusos. Tenia com una doble personalitat. Feia realment impressió i cridava l'atenció com durant les hores de pati una munió de joves delinqüents, escoltaven les explicacions d'aquell home cec i desvalgut, que els aclaria qüestions de caràcter professional que ells li plantejaven, derivades de la tasca del taller on redimien pena amb el treball: la vocació i la capacitat pedagògica de Carrasquer, acompanyada d'una paciència que sols tenen aquells pels quals, a causa de la condemna, el temps no té cap valor, eren un exemple més de tants i tants valors perduts per la pedagogia del país com a conseqüència del trasbals de la guerra civil.

L'**avers** de la moneda era el Carrasquer —ho comprovaria anys més tard en sortir de la presó el dirigent cenetista— responsable i dirigent de la CNT, on mostrava un caràcter enèrgic, una voluntat que ratllava amb la tossuderia i que el portava sovint a posicions inflexibles en la defensa dels

seus esquemes, encara que fossin sovint embolcallades per unes formes d'expressió suaus i persuasives.

La meua relació amb els dirigents de la CNT continuà a la sortida de la presó i es mantingué al llarg dels anys, havent-los informat sempre de tot el procés polític que es vivia a Catalunya. Fruit d'aquests contactes seria entre d'altres la presència de dos membres de l'organització confederal en la primera sessió de l'Assemblea de Catalunya i la seva assistència a diverses reunions de la Permanent.

Una de les satisfaccions més recents, ja en el període democràtic, fou la de poder rebre, amb Joan Cornudella i Heribert Barrera, Saturnino Carod al Parlament de Catalunya en un acte que passà desapercebut però que tenia per a ell, i volia ésser pels qui valorem l'esforç dels confederals en la lluita contra la dictadura, l'expressió del reconeixement de la nova situació democràtica catalana envers els vells militants de la CNT.

Un dia o altre caldrà evocar la relació amb Damiano, Perifan o Lacalle, un altre grup de militants de la CNT particularment actius durant la dècada dels anys 60.

MANUEL SERRA i MORET

UN LABORISTA A CATALUNYA

El passat dia 27 s'ha celebrat a Pineda un acte commemoratiu i d'homenatge a Manuel Serra i Moret, batlle il·lustre de la seva vila d'adopció, en la qual el record de la seva persona i obra, lligades a la figura de la seva muller, han de despertar sentiments molt profunds.

Diversos diaris i revistes han publicat recensions de l'acte i articles biogràfics sobre Serra i Moret. La nostra intenció era d'assistir-hi, però coincidí en dia i hora amb el míting pro-amnistia convocat per l'Assemblea de Catalunya al Palau dels Esports, i avui per avui, les prioritats estan més en empènyer la consecució de l'Amnistia sense exclusions, que rendir homenatge als nostres morts. Aquesta és l'única raó de la nostra absència.

Com sigui que també érem absents a Perpinyà, ara fa nou anys, a l'acte d'enterrament de Serra i Moret —privats en aquell temps de passaport— no vull deixar passar l'ocasió de retre homenatge a un dels homes públics del socialisme català d'avant-guerra, i donar algunes dades de la part de la seva vida que conec personalment.

Vaig conèixer Serra i Moret l'hivern que separa els anys 1950-1951. Vivia aleshores en un humil piset de Perpinyà, amb la seva muller i una cunyada, envoltat de petites atencions que uns familiars devots i uns amics fidels procuraven de donar-li. Des d'aleshores serien freqüents les visites i entrevistes, en molts casos sessions de treball polític, en les que gairebé mai no hi faltava la cordial humanitat, no despresada de sornegueria, de l'Enric Brufau. La detenció i empresonament l'any 1957 m'impedirien de prosseguir els contactes i fer costat als amics en el moment d'entregar les seves despulles a la terra. La suplència d'una correspondència, mai no compensa la riquesa dels contactes personals.

Serra i Moret era alt, esvelt, amb una mirada serena darrera unes ulleres amb vidre sense montura. La seva presència física, malgrat l'edat, impactava amb una sensació de serenitat, equilibri i seny. Tot i que normalment rebia amb pijama a l'estiu i en barnús a l'hivern, mantenia un

aire anglesat, que sovint en un tracte superficial podia confondre l'interlocutor i fer-li atribuir una fredor que l'austera però cordial acollida i, sobretot, la càlida qualitat de la veu, ben aviat s'encarregaven de corregir.

Eren molts els punts de contacte amb Serra. Des dels estrictament polítics, centrats sempre en Catalunya, la democràcia i el socialisme, a d'altres de personals, com la referència a Rafael Campalans, íntim amic d'ell i del meu pare. Per a nosaltres, aleshores joves socialistes, la persona de Serra i Moret assumia i d'alguna manera encarnava bona part de la història del socialisme català, des de la fundació de la Unió Socialista de Catalunya, les grans tasques de pedagogia política, el difícil sis d'octubre, el pas pel PSUC els anys de guerra civil, i la seva incorporació al MS de C, l'any 1946.

Serra i Moret no era propens a intervenir gaire depressa en una conversa o debat polític. Preferia que els interlocutors expressessin punts de vista i posicions, per a intervenir amb precisió i claredat, aplicant el cabal de la seva experiència, tractant d'aproximar —quan era possible— les tesis i anticipant punts de síntesi per a la resolució del debat.

Era un profund coneixedor de les interioritats del socialisme europeu, amb una clara preferència pels laboristes anglesos, com també coneixia les realitats política, social i econòmica de l'Amèrica llatina, per les llargues estades al con sud del continent americà. Amic personal del Pandith Nehru, León Blum, Pietro Nenni, i altres dirigents socialistes, mai no queia en la temptació de deixar-se endur pels seus records de lluïment personal, però sí que la seva experiència reflectia les virtuts i també les fallides de l'internacionalisme socialista.

Serra i Moret arribà al socialisme per la via de la democràcia, de l'humanisme i del cooperativisme. Coneixia bé el marxisme, però en cap cas no se'l pot considerar un socialista marxista. Tampoc no m'atreuria a dir que fos un social-demòcrata. La seva concepció global dels problemes socio-econòmics era complexa i matisada. Era evident que la història viscuda havia incidit en les seves concepcions, i l'havia refermat en les concepcions d'evolucionisme biològic.

Existien problemes de relacions amb militants del MS de C de procedència pumista, als quals els costava d'oblidar la seva pertinença al PSUC els anys de la guerra civil. En les fases d'allunyament de Josep Rovira de la direcció del MS de C, aquestes reticències tenien expressions des d'angles diferents.

A l'època que el vaig conèixer treballava en allò que seria la seva obra cabdal: «Ciutadania Catalana». En alguna visita ens va llegir una selecció de capítols que ens produïen gran impressió, que es mantindria en ésser editat el llibre l'any 1957. El seu estudi sobre Jovellanos i la reforma agrària, que personalment vaig entregar a don Manuel Giménez i Fernández, company seu al Parlament espanyol, és també una altra aportació de Serra, en aquest cas a les qüestions agràries espanyoles.

En una de les entrevistes, com a joves que érem, li vàrem suggerir que

escrivís un text adreçat a la joventut catalana, les joventuts socialistes de Catalunya. Va atendre la petició, i un deliciós opuscle sobre i per a la joventut catalana va ésser publicat per les edicions del MS de C.

Tenia amb Serra altres punts de referència com era l'estima comuna i l'interès pel moviment cooperatiu català. A ell vaig consultar les primeres fases de la meua tesi sobre el cooperativisme, i ell m'adreçà a Albert Pérez Baró, sens dubte avui el primer cooperativista català, amic personal de Serra, col.laborador amb ell al Consell d'Economia i una de les persones que amb més autoritat pot parlar d'ell.

Un record també per a la seva muller, Sara Llorens. En el meu cas, molt íntim, perquè a ella, com a recopiladora del cançoner català de la nostra costa de llevant, dec l'haver pogut recuperar una de les cançons més velles i boniques de pescadors, que jo havia escoltat de petit dels llavis del meu pare.

JOSEP PALLACH

MORIR ABANS D'ARRIBAR

Serà impossible d'oblidar la trucada per telèfon, la matinada del dia 11, i la veu emocionada d'en Xavier Casassas assabentant-me de la terrible nova: «Josep Pallach ha mort d'un infart». Després de penjar el telèfon les paraules continuaren ressonant. Sentia com un cop de mall al cap. De l'atordiment inicial, passaria al sentiment de rebel·lió, d'indignació davant la tremenda injustícia del destí que significava la mort d'en Pallach. Repetiria les paraules del clàssic: «Acato, però... protesto».

Després la melangia i mil records a la memòria des de la llunyana data de l'any 1949, en què vaig conèixer Josep Pallach, a Tolosa de Llenguadoc. Les nostres coincidències polítiques aquells anys eren molt grans. Pràcticament totals. Eren anys durs, de lluita antifranquista, de clandestinitat rigorosa, de risc constant, en els que era necessària una gran reserva moral, i unes conviccions molt profundes per a perseverar en el combat contra l'omnipresència de l'Estat franquista. Jo era un aprenent en la lluita, i Pallach, feia tres anys exiliat, portava ja un cabal d'experiència combatent d'abans del 1936. Pels qui ens incorporàvem al combat socialista, tenia l'aureola de l'evasió de la presó de Girona.

Durant anys ens vàrem veure de manera freqüent. A París a la **rue Babilònia** la seva primera llar matrimonial, a Tolosa, a Perpinyà, al garatge del Gran Hotel de Font-Romeu, a Cotlliure on passava les vacances i pujava a les Alberes per a poder veure la seva enyorada terra empordanesa. Després de les detencions del 1957, els nostres contactes serien fonamentalment epistolars —guardo una nodrida correspondència política d'en Pallach— encara que ens veuríem quan era necessari, travessant l'un o l'altre clandestinament la frontera.

En això, com en tantes altres qüestions, no es feia sinó posar de manifest el tret fonamental de la personalitat d'en Pallach —Pitus pels seus amics—: el seu coratge. Perquè en realitat Pallach era un home valent, un combatent nat, al qui res no li feia por. Un polític de cap a peus. Unia a una

presència física atraient —que bé podria simbolitzar la d'un massís pagès pastat per la tramuntana de les planes empordaneses— a una finíssima intel·ligència, una facultat d'anàlisi i una capacitat dialèctica incisiva i vigorosa, que aplicava amb tenacitat, i el temptava sempre a donar la volta a la situació difícil, encara que en algun cas es tractés de trobar la quadratura del cercle. Sovint el seu esperit dialèctic l'inclinava més a la formulació aguda i al judici crític de les posicions dels altres, que a l'afirmació de les pròpies posicions.

Quan arribaren les discrepàncies polítiques, l'any 1965, que no cristal·litzaren fins l'agost del 1966 —tot i que no fossin conegudes fins anys més tard— continuaríem mantenint una relació fonamentada en el mutu aprecí. Aquests dos darrers anys hi ha hagut qui volia veure en el que eren i són diferències polítiques, problemes de personalisme. Res més equivocat i insultant. Les diferències polítiques hi eren, (hi són), poden o no tenir solució política, però mai no varen tenir motivacions personals. D'això n'havíem parlat tots dos, i estàvem d'acord, perquè manteníem l'apreci personal, per damunt de divergències polítiques.

Jo sabia, de fa mesos, per un amic comú, al qual estimo com un germà i que em va portar al socialisme, que en Pallach estava malalt. Que no es cuidava, que no es donava repòs perquè considerava, impulsat per la vocació i l'esperit combatent que calia continuar més enllà de tota fatiga, ocupant el lloc d'avantguarda en el combat que havia menat tots els seus actes. Intuïa l'angoixa dels seus familiars, i coneixia la del seus amics, però sabia prou bé la fermesa del seu caràcter per saber que Pallach seria fidel a ell mateix fins al darrer moment. Aquesta trajectòria i el tràgic desenllaç, donen la mesura de la seva dimensió humana.

Pallach és una víctima més de la llarga lluita del nostre poble. Encara és més de dolor que el que ara és irremediable, tal vegada hauria estat possible d'evitar, només que l'organització sanitària de Catalunya hagués estat racionalment organitzada al servei del poble, només amb què Girona disposés d'un centre de cures intensives.

Voldria acabar aquestes ratlles precipitades i dictades per l'emoció, recordant unes paraules d'en Pallach amb les que acabava un opuscle publicat pel Moviment Socialista de Catalunya els anys cinquanta. És un treball titulat «El nostre combat», en el que molts hi vàrem aprendre lliçons polítiques importants. Pallach acaba el seu text —cito de memòria— afirmant que el combat per la llibertat, la democràcia, Catalunya i el Socialisme «és un combat que mai no tindrà fi». De la vida i de la mort d'en Pallach tots n'hem d'aprendre. El combat continua, encara que en el petit cementiri empordanès, en sentir «Els Segadors», el nostre himne —tan vibrant altres vegades—, em fes murmurar les paraules del poeta: «És la mort, una cançó ferida».

JOSEP PALLACH

ALS 5 ANYS DE LA SEVA MORT

Aquests dies ha fet cinc anys de la prematura i dissortada mort de Josep Pallach i Carolà. Des de diferents angles i punts de vista s'ha començat a fer un esforç per acostar-nos a la figura d'un dels capdavanters del Socialisme català en lluita contra la dictadura franquista.

Cinc anys de distància donen una mínima però suficient perspectiva històrica, per a avençar en aquest treball, i fer-ho amb objectivitat, rigor i respecte, de manera tal que ningú pugui desfigurar la seva personalitat.

Josep Pallach fou certament un home de Catalunya, forjat en les tràgiques circumstàncies de la guerra civil i els difícils anys de la postguerra. Com a tal era catalanista convençut, curull de sentiments i racionalitat vers Catalunya i el seu poble. Era també un demòcrata de cap a peus, que havia après les virtuts en els llargs anys del seu exili a França —«vora el curs concirós dels seus rius», com escriu Carles Riba—, assumint els valors de Llibertat, Igualtat i Fraternitat.

Però aquests valors no expressen ni esgoten la seva personalitat. Perquè a més, i sobretot, Pallach era un socialista. I això, ningú que s'apropi a la seva trajectòria i al seu pensament polític no ho pot posar en qüestió. Fer-ho altrament, seria tant com desfigurar la seva personalitat. I Pallach entenia i així ho va practicar tota la vida, la condició d'ésser socialista com una pràctica senzilla i elemental: aquella que s'expressa en primer lloc militant en una organització socialista.

En tot cas, i a més, hi ha una altra vessant de Pallach de la qual ningú no podrà substreure's si vol aprofundir la seva personalitat. Em refereixo a la seva vocació pedagògica. Mestre de professió, la seva vida palesa una vocació tan sentida i volguda com la vocació política. La confluència d'ambdues explica en part la seva manera d'ésser, prenent sentit pràctic el «Política vol dir Pedagogia» de Campalans.

Crec que cada vegada és més just i raonable que els que més parlin de J.

Pallach siguin sobretot els socialistes catalans. Tots els socialistes catalans. Aquells que feren amb ell un llarg camí de lluita, sense separar-se mai; aquells que havent coincidit molts anys, discreparen en un o altre moment de la seva acció política. També els qui per raons generacionals, de geografia o pels condicionaments de la lluita clandestina, no pogueren col·laborar personalment amb ell. I això, entre d'altres, per una raó bàsica. Perquè en parlar-ne des del Socialisme no pot haver-hi cap temptació instrumentalitzadora ni deformadora.

Caldrà en aquest camí fer una aproximació que sistematitzi, clarifiqui i valori el pensament polític de Pallach en les seves diferents fases. Em guardaré molt d'intentar ara, ni per via d'hipòtesi tan sols, fer un esquema de periodificació o fases de l'evolució del seu pensament polític. Però per mi és evident que aquesta evolució —com en tot polític— s'anà produint al llarg dels anys, conseqüència sempre de la doble incidència de la pràctica política i les anàlisis de la realitat —Catalunya i Espanya— que volia transformar.

Com que no he cregut mai en intermediaris a l'hora d'aprofundir en el pensament de tot ésser humà, i sobretot quan es tracta del pensament d'un polític, crec que seria bo la recopilació dels textos escrits per Josep Pallach. I en aquest sentit, el passat mes de desembre, en un acte íntim i ple de sentit històric, vaig entregar a l'Agrupació Socialista de Figueres un primer recull de textos de J. Pallach, al que seguiran d'altres dels que guardem, en la mesura que sigui possible la seva recopilació. Amb aquesta tramesa complia un compromís contret amb els socialistes de Figueres —la ciutat nadiua de Josep Pallach— en un acte d'homenatge a la seva figura, fet ara fa dos anys i mig.

Per a un fidel coneixement i reconstrucció del seu pensament polític, penso que a més dels llibres publicats a la darrera etapa de la seva vida, un cop retornat a Catalunya, són d'imprescindible lectura i estudi altres textos com el publicat en la dècada dels anys cinquanta, amb el títol «El nostre combat», que exercí una forta influència entre els militants socialistes de la meua generació. Nogensmenys, per a conèixer l'evolució del seu pensament, és necessària la lectura d'un opuscle titulat «Un partit pel poble de Catalunya», del 1966, el qual fou molt controvertit entre els militants socialistes d'aquella dècada.

Tenen també interès, com a reflex del seu pensament a través de l'exercici analític de la realitat política concreta, els editorials i articles publicats a «ENDAVANT», malauradament ben poc a l'abast avui de tots els qui estan interessats en l'evolució del socialisme català. D'entre ells, en recordo algun de sobresortint, en particular l'escrit en forma de balanç polític de la tasca realitzada, en ocasió del n.º 100 d'ENDAVANT, portaveu del Moviment Socialista de Catalunya.

Encara hi ha més. Em refereixo a la correspondència política de J. Pallach des de Montgeron amb els companys de la direcció socialista

clandestina, de la qual se'n conserven una bona part encara que amb llacunes en el temps. També els seus informes al Consell General del MS de C, els quals malauradament no sé si algú prengué les precaucions de conservar. Ambdós grups de documents donarien molta llum per a precisar el seu pensament.

El pensament i la trajectòria política de Josep Pallach no es poden separar de la seva dimensió humana. Això que sempre és gairebé veritat, en Pallach ho és amb particular intensitat, donats els trets personals. No tracto, ara i aquí, d'exaltar ni descriure els seus atributs, sinó d'assenyalar que sense considerar-los en tot el seu abast, es fa impossible comprendre la seva personalitat.

És per això que sovint em vénen a la memòria mil anècdotes que posen de relleu la força del seu teixit humà, que em va sorprendre sempre, des d'una de les primeres vegades que el vaig veure i parlar llargament amb ell, al garatge de l'Hotel de Font-Romeu l'hivern del 1950-51, a la darrera vegada que vàrem parlar llargament a casa meua amb companys de Rodolf Guerra, poc abans de la seva mort.

JUAN GARCÍA

UN ALBAÑIL DE CARABANCHEL

Mi relación con Juan García nace de su condición de máximo responsable de la Federación Socialista de Catalunya del PSOE. García tenía antiguos contactos establecidos con los responsables del MS de C antes de las detenciones de 1951, mantenidos también a través del Comité Regional de la UGT de Catalunya en el que colaborábamos militantes de la Federación, del MS de C y del POUM. El hecho de que, en el año 1950, Ramon Porqueras estableciese relaciones directas con la dirección del PSOE y la UGT de Madrid, evitó la detención de Juan García cuando se produjo la caída de Tomás Centeno y Rafael («El Pipa») que provocó la detención de la mayoría de miembros del Comité Ejecutivo del Moviment Socialista.

Como sea que entre los detenidos en Catalunya se encontraban dos miembros de la Federación Socialista de Catalunya del PSOE (uno de Barcelona y otro de Sabadell), Juan García, de manera inmediata, contactó con los compañeros que se cuidaban de ayudar a las familias de los detenidos para hacerles llegar la pequeña —pero constante— ayuda solidaria que recibía del exterior. Como abogado de Ramon Porqueras, yo tenía que canalizar la ayuda destinada a mi defendido, aunque éste siempre se negó a percibirla, pidiendo que se diese prioridad a familias más necesitadas. Por esta razón empecé a ver a Juan García, estableciendo poco a poco una constante relación que se iría transformando en creciente amistad.

Juan García era un hombre de más de 60 años (cuando le conocí en el 53), no demasiado alto, lleno sin llegar a ser obeso, con unos ojos celestes y avispados y una gruesa y granosa cara de color rosado, curtida la piel (como la de sus manos) por innumerables y gélidos aires invernales y miles de horas bajo el sol calcinante del verano, que caracteriza a los profesionales de la construcción.

Al inicio de nuestras relaciones tomaba muchas precauciones. Yo

desconocía su nombre y domicilio. Para nosotros era «El Paleta». Tomaba para los contactos citas muy espaciadas y en plena calle. Si se faltaba a la cita, de manera automática se aplazaba el contacto hasta la semana siguiente, para el mismo día y a la misma hora. En un momento dado me comenzó a citar cerca de una obra en la calle de Concepción Arenal donde ejercía su profesión de paleta.

Ganada su confianza, iría descubriendo la personalidad de un hombre que creo que se puede tomar como expresión representativa del socialismo madrileño de los años 30. Hijo de Carabanchel, donde había sido concejal socialista antes de la incorporación de este municipio a Madrid, como tantos otros trabajadores de los núcleos cercanos a la capital, se forjaría en el socialismo a través de la dura lucha en el sindicato de la construcción de UGT, y en la escuela de moral profesional y pública que singulariza la tradición «pablista» del socialismo madrileño de la época.

Profundamente influido por el maestrazgo de Pablo Iglesias, a quien había conocido cuando era muy joven, García tenía el orgullo de ser un buen albañil, un buen profesional, calidad que consideraba indispensable para cualquier actuación sindical o política. Acentuaba hasta extremos obsesivos la escrupulosidad en la disposición de los fondos orgánicos del Partido o el Sindicato y aún más de los fondos solidarios que él administraba y quería justificar hasta el último céntimo de cada peseta.

Con esta actitud moral, no tiene nada de extraño que Largo Caballero le confiase, sobre todo a partir de la asunción de responsabilidades de gobierno después de julio de 1936, diversas misiones delicadas y difíciles, que él relataba con prudencia, dejándose llevar —como acostumbra a hacer los hombres que han pasado de los 60— por la memoria de los tiempos anteriores pero ya lejanos, con una punta de vanidad en lo que él consideraba siempre como un estricto cumplimiento de su deber. Con el traslado del gobierno de la República a Barcelona, vino a vivir a Catalunya, velando por las colonias de niños madrileños evacuados a la retaguardia catalana, colaborando también en el Tribunal Tutelar de Menores.

A medida que se intensificaban nuestras relaciones, fue más fácil entrar en análisis y valoraciones de la problemática del socialismo catalán, que iría asumiendo a medida que conocía a militantes del MS de C, y nos hacía conocer a los pocos militantes de la FS de C del PSOE, entre los que recuerdo a un compañero del Servicio Municipal de Parques y Jardines, conocido por «El Jardinero» y que ayudó a Juan Sánchez a formar un núcleo ugetista entre los trabajadores de ese Servicio.

A lo largo de este diálogo acabó aceptando nuestra realidad llegando a estar presente en uno de los congresos celebrados, el del año 1956. Por esta época ya nos había presentado a Antonio Amat y ayudado a desbloquear las relaciones del MS de C con el PSOE y la UGT de Toulouse que dirigían R. Llopis y Pascual Tomás.

Cuando las detenciones de la madrugada del 14 de noviembre de 1958,

Juan García fue uno de los primeros a quien la Brigada Político-Social fue a buscar a su domicilio de la calle Cadena. Su arresto era consecuencia directa de la previa detención de Antonio Amat cuatro días antes en Madrid. La detenciones se produjeron por esta razón, pero también por el contratiempo sufrido por Mateu al pasar y perder una maleta llena de propaganda por la frontera de La Jonquera. Este incidente fortuito y el esfuerzo desplegado para esconder y ayudar a escapar a Mateu hizo que aumentásemos las medidas de seguridad y que las detenciones no provocasen un desastre mucho más grande. Éstas se prolongaron durante toda una semana, siendo los últimos en ingresar en la prisión Modelo de Barcelona, Sebastià Padrós del MS de C, quien no se entregó a la policía hasta haber cumplido la misión de esconder o destruir mucho del material de la organización, y Rafael Ureña a quien no conocíamos y que era de la organización clandestina del PSOE en Granada y acababa de llegar a Catalunya como emigrante.

Juan García se adaptó bien a la prisión, que ya conocía de anteriores detenciones, sobre todo al final de la guerra civil. Llegado a la prisión de Carabanchel (su ciudad natal) consiguió el régimen de enfermería que le correspondía por razón de edad.

Una vez decretada la libertad provisional y superada la prisión atenuada, nos continuaríamos viendo con Juan García, aunque con menos frecuencia que antes. Él sería contertulio habitual de una peña que mantenían Salvador Clop y Pere Ruiz, primero en la Horchatería de Aribau-Plaza de Universidad, más tarde en el café Rosales (ya desaparecido) del Paralelo y en otro local de la misma avenida, cuyo nombre no puedo recordar.

La reanudación de las actividades en los años 1955-56, dejó descolocado a Juan García, aunque en los últimos años de su vida intentó enderezar las actividades de la Federación Socialista de Catalunya del PSOE. Precisamente encontraría la muerte en un accidente de automóvil en Pina, en tierras aragonesas, cuando volvía de una reunión clandestina de las organizaciones del PSOE celebrada en Madrid, en la que se comenzaba a configurar la ruptura entre los socialistas históricos y el PSOE renovado.

En el entierro poca gente acompañaba sus restos mortales y a su familia. Allí estábamos casi todos los que compartimos con él la prisión en el año 1958 y tantos momentos de esperanzas o decepciones. Su cuerpo quedó cerrado en uno de los nichos recién construidos (la obra aún estaba fresca) situados en la parte más alta del cementerio de Montjuïc, ligando para siempre a Catalunya a un socialista madrileño que casi se había convertido en catalán, aunque de nuestra lengua sólo pronunciase la palabra «adéu».

JOSEP ROVIRA

UN HOME PER A MANAR

A l'hora d'escriure aquestes línies que m'ha fet l'honor de demanar-me Maria Manonelles, com a introducció a la biografia política del seu marit, que han escrit els companys Josep Coll i Josep Pané, no sé sostreure'm a la temptació d'evocar la primera i la darrera conversa que vaig sostenir amb Josep Rovira.

La primavera de l'any 1954, vaig tenir l'ocasió de fer el meu tercer viatge a París. Portava un mandat del Moviment Socialista de Catalunya a l'interior, sobre diverses qüestions, entre d'altres la d'aclarir determinades tensions sorgides en el si del MS de C a l'exili, que comportaven necessàriament una entrevista amb Josep Rovira.

Després de passar un dia a Tolosa de Llenguadoc per a intercanviar impressions amb els companys Miquel (de l'executiu) i els germans Bagués, en arribar a París començaren immediatament les converses amb Josep Pallach i els altres companys del Moviment... La segona tarda d'estada a la capital francesa vaig tenir ocasió de parlar per primera vegada amb Josep Rovira en un petit taller de pegot, que tenia el company Iborra en uns baixos de la Rue Bassano a mig camí dels Champs Elysées i l'Avenue Wagram.

Allà, en el característic i sempre aparent desordre d'un taller artesà d'ataconador, entre sabates, peces de cuir i eines diverses, en Pallach em presentà Josep Rovira. Malgrat els anys i la vida dura de lluitador nat, Rovira feia una tossa impressionant. Alt, ben plantat, amb uns ulls inquisitius que no desfiguraven les ulleres, parlà a poc a poc, i deliberadament escollí en aquella primera conversa escoltar les qüestions que l'organització de Catalunya m'havia encarregat que expliqués.

Rovira en aquell moment no sabia qui era jo, cobert per l'anonimat d'un nom de guerra que exigia la clandestinitat, encara que, com Tarradellas, no trigaria gaire temps a conèixer els meus veritables cognoms.

A mesura que encetàvem la conversa, jo anava prenent consciència que

davant meu tenia un home que en la seva vida reunia tota una tradició de combat per l'emancipació obrera i les llibertats nacionals de Catalunya. Des de Prats de Molló, al començament, fins a la Divisió 29 durant la guerra, passant pel 6 d'octubre del 1934, el BOC, el POUM i el 19 de juliol a Barcelona, la guerra civil, l'organització dels serveis d'evasió en la França ocupada pels nazis, o la fundació del M.S. de C., en la persona de Rovira es reunia un dels esforços més continuats i tenaços de lluita.

Vaig tenir ocasió de parlar amb Rovira altres vegades, quasi sempre que tornava a París. Converses en les quals sentia despertar un corrent de simpatia (Rovira immediatament es guanyava sempre la confiança dels seus interlocutors) que no trencaven les seves crítiques i alguna o altra sornegueria sobre les posicions polítiques del M.S. de C.

Vull també evocar la darrera vegada que el vaig veure, l'estiu del 1958, poques setmanes abans de la meua detenció. La cita i la llarga conversa tingué lloc aquesta vegada en el cafè de l'Hotel de Ville, al costat de l'Ajuntament de París, ben a prop del Sena i on es reunien sovint, també, la gent del Casal de Catalunya de París. Rovira havia envellit. Estava malalt. Coixejava visiblement. Un desgast de l'os de la cuixa el feia sofrir. Malgrat tot, era palès el seu interès per les qüestions polítiques de Catalunya i per l'esforç dels socialistes per a mantenir la seva organització en les difícils condicions de clandestinitat.

Els llargs anys de lluites i de sacrificis —i probablement de moments d'angoixes dissimulades car Rovira donava sempre la impressió d'una serenitat immutable— acabaren per minar la seva robusta naturalesa. Pel gener del 1964 Rovira, ja malalt, tingué un atac de congestió cerebral. L'alarma fou severa. S'ajuntaren diverses malalties a la vegada.

El nostre amic suportà estoicament l'adversitat. Durant quatre anys més, disminuït físicament, però conservant el seu esperit crític característic i la seva lucidesa mental, seguia dia darrera dia l'evolució política de Catalunya sense oblidar, però, els esdeveniments que es desenvolupaven en el món. Els amics més pròxims recorden, per exemple, el gran interès que manifestà per l'evolució de la situació xinesa i de la seva revolució cultural. Rovira era, sense cap mena de dubte, un nacionalista català cent per cent, però, al mateix temps, en part per temperament i per obertura d'esperit, i en part pels seus nombrosos anys d'exili, tenia una visió mundial dels problemes. Ell, que havia estat primordialment un home d'acció, però amb idees polítiques ben arrelades, ara esmerçava els anys d'immobilització forçosa a analitzar més acuradament les grans evolucions polítiques i ideològiques que es produïen en el món.

No cal dir la valuosa aportació pel socialisme català que hauria constituït la presència ara, aquí, entre nosaltres, d'un home de l'experiència i del temperament de Josep Rovira. Per ell hauria estat també una gran satisfacció veure com una obra que inicià des dels primers anys de la seva joventut, cap el 1918, i prosseguí durant cinquanta anys en un dels períodes

més moguts de la nostra història, tenia ara una concreció esperançadora. Per fi els socialistes eren la força política més important a Catalunya.

La naturalesa ho decidí altrament. Rovira morí víctima d'un nou atac el 14 de febrer de 1968. Morí a París, quan el general Franco era encara al poder. No pogué veure el triomf dels Socialistes de Catalunya. Però l'esperança del triomf l'animà fins al darrer moment. Fins als últims instants de la seva existència la seva casa era un vaivé de gent. L'anaven a veure amics que s'interessaven per la seva salut, però també per a parlar de política i de Catalunya, car era inimaginable parlar una estona amb ell sense tocar temes que justificaven una vida d'una plenitud excepcional.

Vull recordar també —i el fet m'emocionà— que Rovira fou sempre un home molt modest en la seva manera de viure, fins i tot en moments en els que les estretors econòmiques no eren tan grans. Visqué els darrers anys d'exili a França en un piset modestíssim de la barriada obrera de Boulogne, prop de París, pujant amb penes i treballs, amb l'ajuda de la seva esposa, un fill i una filla.

El seu enterrament en terres parisenes, en un dia gris i fred, fou una gran manifestació d'adéu per l'home que tant havia fet per la causa de Catalunya i del socialisme. Vingueren a despedir-lo vells amics que representaven altres tantes etapes de la vida de Rovira: Prats de Molló, la República, la guerra civil, l'exili, la resistència a França i encara molts anys d'exili. Hi vingueren representants de totes les organitzacions antifeixistes exiliades i de la Generalitat. Hi era present una important delegació de vells amics de lluites que vingué expressament de Catalunya, acompanyada de joves militants. Companys del M.S. de C. i d'altres del POUM, encara separats, es trobaren units per a donar l'últim comiat a qui fou amic de tots.

L'enterraren civilment amb dues banderes que simbolitzaven el sentit de la seva lluita i de la seva vida: la catalana i la vermella del socialisme.

Ara ens toca a nosaltres i a les noves generacions de continuar amb la mateixa tenacitat i convicció la lluita per un ideal, que és la mateixa justificació de l'existència. És, jo crec, el millor homenatge que podem retre a qui fou i serà sempre el nostre company Josep Rovira.

LUIS MARTÍN-SANTOS

EL RESPLANDOR DE LA INTELIGENCIA

Mi primera noticia del que con los años se convertiría en uno de los primeros escritores españoles, de las generaciones posteriores a la guerra civil, sería la de su arresto por la Policía Militar norteamericana en la ciudad de Heidelberg, cuando aún no habían empezado el «Somerkurs», en el verano de 1950.

Martín Santos sería conducido en un jeep de la Policía Militar a Mannheim, donde se encontraba el «Heet Comandament» de las fuerzas americanas de ocupación del Baden Wuntenberg, para esclarecer la entrega de unos dólares que habían resultado falsos. Comprobada su inocencia volvería a Heidelberg, donde este pequeño incidente le daría una inicial popularidad entre el pequeño grupo de carpeto-vetónicos que acabaríamos, como dice la canción, «mein hertz in Heidelberg verloren».

Por aquello de las afinidades selectivas, el joven psiquiatra vasco se añadiría al pequeño grupo que formábamos los discípulos de la Facultad de Derecho, Carlos Barral, Manolo Sacristán y Ernest Ragner, y que compaginábamos el curso de lengua y literatura alemana con unas alegres vacaciones en la ciudad de los encantos que es Heidelberg, a orillas del Néckar. Casi todos, desde nuestra infancia ya lejana anterior a la guerra civil, era la primera vez que cruzábamos la frontera. Todos teníamos la sensación de salir de las tinieblas de la España franquista para llegar ciertamente a una Europa destruida y empobrecida por la guerra, pero firme en la afirmación de los derechos de la persona humana y las libertades democráticas.

Los paseos por el Filosofen Beck, o el baño en las frías aguas del Néckar superior, donde en las pequeñas playitas del río descubríamos deslumbrados los desnudos de las jóvenes alemanas, se alternaban con la asistencia a los cursos, los conciertos al aire libre en el patio del «Schloss», y las largas sentadas en las cervecerías de estudiantes. Los inolvidables «Roten Oxen» y la «Mensa Academica» en la que juntamente con Barral, Martín Santos y un estudiante alemán, protagonizábamos un espectacular

consumo de «bier», con simulacro de corrida de toros gratuita, nos hacían tomar contacto con los singulares vomitorios, que caracterizan las cervecerías del sur de Alemania.

A menudo, estas alegres vacaciones eran iluminadas con inspirados torneos de ingenio de exhibición erudita, o improvisada controversia literaria, cultural o política, en la que Martín Santos se mostraba digno y a menudo superior contrincante de Barral o Sacristán.

Alto, esbelto y flexible, con una cabeza y un perfil nobles, un color tostado oscuro en la piel, protegido con unos ojos poderosos que le daban un cierto aire romántico, todo él iluminado por una mirada inteligente y penetrante, Martín Santos no tenía rival en la sugestión de las jóvenes walkirias estudiantes del norte del Rhin, aunque sus preferencias se inclinaban por una descomunal judía británica. Aparecía como un pequeño superdotado, conocedor de la universidad y la cultura alemanas, seguro de sí mismo, afianzado en el don de la palabra fácil y la exposición brillante.

Como Sacristán, quien retornó poco tiempo después a Alemania para ampliar estudios en Münster, Martín Santos se quedó al finalizar el curso en Heidelberg para continuar sus trabajos de tesis sobre Jaspers y profundizar en el estudio de Heidegger, ligado a la especialización de sus estudios de Psiquiatría. De vuelta a Catalunya, el recuerdo de Martín Santos se iría desvaneciendo en el tiempo de aquel intermedio germánico, sin ninguna comunicación directa ni epistolar.

De manera incidental, avanzada la década de los 50, un día Antonio Amat me habló de un médico psiquiatra de San Sebastián que se había incorporado al PSOE vasco. A medida que iba haciéndome la descripción y hacía la mía de Martín Santos, íbamos ambos atando cabos hasta concluir, uno y otro, en que era el viejo compañero de curso de verano en Heidelberg.

Esta etapa de trabajo de Martín Santos en el PSOE se concentraría en un esfuerzo de renovación ideológica y formulación de actitudes tácticas a la vez que trataba de reforzar las deficitarias estructuras del socialismo vasco, a través de un esfuerzo personal apoyado en su creciente prestigio como médico ampliado por la vertiente de escritor e intelectual. Con otros compañeros médicos —recuerdo a Vicente Urcola o a industriales como Joaquín Pradera— establecería un área significativa de influencias en varias de las poblaciones de la costa vasca, que además facilitaban por vía marítima los necesarios pasos de frontera, tanto de personas como de material de propaganda.

La detención de Amat en Madrid, en los primeros días de noviembre de 1958, provocó también la de Martín Santos, de sus amigos personales y de otros miembros del PSOE de Euzkadi. En los primeros momentos de nuestra detención en Barcelona ignorábamos estas detenciones, aunque no la de Guridi, cuya fotografía nos fue mostrada insistentemente en los interrogatorios por el comisario Pedro Polo Borreguero y los dos inspectores hermanos Creix. Traslados a Madrid, a la prisión de Carabanchel, y

apenas pasados los controles carcelarios, a quien primero vi en la galería a que fuimos destinados fue a la esbelta silueta de Martín Santos, situado ante su celda. Por la tolerancia de los funcionarios y la diligencia de un joven delincuente, «Cartucho», que redimía pena prestando servicios de asistente, pudo venir, el mismo día de nuestra llegada, a nuestra celda después del toque de silencio, para iniciar una larga conversación de mutuo reconocimiento y esclarecimiento de los detalles aún en aquel momento confusos de la multitudinaria detención de socialistas en 10 ciudades de todo el país.

La convivencia con Martín Santos durante el tiempo de prisión, me permitió intimar de nuevo con él. Convencidos como estábamos de que nuestra estancia en Carabanchel sería larga —cosa en la que ambos nos equivocábamos— se procedió a organizar la vida colectiva de los socialistas, el grupo más numeroso entre los presos políticos de aquel momento en Carabanchel. Cursos de lenguas, concursos de ajedrez, debates políticos internos, un ciclo de conferencias dadas en la Biblioteca de prisión, y de las que recuerdo su inicio con una brillante exposición hecha por Martín Santos sobre «Psiquiatría y Socialismo». También otra, sobre la problemática agraria andaluza, profesada por Alfonso Fernández, senador socialista por Jaén, muerto en desgraciado accidente ferroviario en el año 79.

La sólida cultura del antiguo estudiante de Heidelberg se había consolidado en estos años dotándose además de una sólida formación política. Martín Santos había llegado al socialismo como tantos otros compañeros de procedencia burguesa por imperativo moral. Era en cierto punto curiosa su comprensión y explicación de la problemática vasca. Él, que como hijo de militar había nacido en Marruecos, y que tenía una formación cultural exclusivamente castellana, comprendía y hasta cierto punto sentía la problemática vasca, y daba explicaciones muy sugerentes e innovadoras sobre las causas de la expansión de la conciencia nacional de los vascos, asentada en una apreciación polivalente y singular de la psicología colectiva de su pueblo de adopción.

En aquellos meses de prisión, procuraba en todo momento —contrariamente a su actitud en Heidelberg— no hacer sentir su superior bagaje intelectual, y en él no eran nunca perceptibles actitudes displicentes hacia los compañeros, por muy motivadas intelectualmente que hubieran podido estar. De una manera consciente y voluntaria había desterrado el elitismo que le caracterizaba diez años atrás.

Una vez fuera de la prisión, yo antes que él, pues Martín Santos había reconocido ante la policía tener más responsabilidades que las mínimas que yo acepté, y pasado el largo período en que uno y otro tuvimos que padecer la presentación diaria a la policía, cuando esta se hizo quincenal y recuperamos una mínima libertad de movimientos, nos continuamos viendo con cierta frecuencia.

Su adscripción literaria a una editorial barcelonesa, precisamente dirigida por nuestro común amigo y también compañero en Heidelberg, Carlos Barral, haría que viajase con cierta frecuencia a Barcelona, aprovechando esta ocasión para vernos. Asimismo coincidíamos en Madrid, donde nuestro punto de encuentro era un solitario local, el bar «Lotus» de la calle de Serrano, en pleno barrio de Salamanca, que habíamos escogido por su buena y reconfortante imagen de salón de té.

A Martín Santos le continuaba preocupando mucho el futuro colectivo del país y el futuro del socialismo. Ambos habíamos detectado, él antes que yo, ya en la prisión, las limitaciones de Antonio Amat acentuadas por el complejo de responsabilidad que le atormentaba por el golpe recibido por las organizaciones socialistas y que consideraba como consecuencia directa de su detención.

En los años de la década de los 60, Martín Santos continuaba siendo reacio a toda actitud de trasladar la dirección del PSOE al interior del país. Aceptaba y compartía la crítica cada vez más severa hacia la dirección del PSOE exiliado en Toulouse, y en concreto la orientación política y los métodos de trabajo que imponían Rodolfo Llopi y Pascual Tomás, pero no veía claro tomar una decisión de la envergadura de trasladar la dirección al interior del país, comprobada la debilidad de las organizaciones socialistas y la prepotencia de los aparatos represivos del Estado. Era evidente que Amat, a pesar de su encarcelamiento, la larga época de residencia en Madrid al salir de la prisión y su posterior y voluntario ostracismo en Vitoria, era del mismo parecer y detrás de él, aún más claramente, Ramon Rubial.

Para Martín Santos, el punto de referencia del exilio continuaba siendo necesario, a pesar de sus vicios, defectos e inoperancias. Lo apreciaba como una válvula de seguridad, como garantía de continuidad para el futuro lejano, ante lo que aparecía como una prolongación indefinida de la dictadura.

Los años, la sensación de inutilidad de los esfuerzos de la acción política clandestina, el trabajo profesional y sobre todo la vocación intelectual de Martín Santos, irían haciendo que el primer plano político de su actividad y preocupaciones se fuera desdibujando. La consecución de los primeros premios literarios y la elaboración y publicación de «Tiempo de Silencio», sin duda una de las obras más significativas e interesantes de los últimos 20 años de literatura hispánica, marcan un giro decisivo en la que sería la última etapa de la vida de Martín Santos. En este nuevo período actuaría cada vez menos como político y cada vez más como intelectual y escritor. Las vicisitudes de la última etapa de su vida corresponden de una parte al complejo mundo de su producción literaria, manifestado a través de su obra, en la que tuve la satisfacción de poder contribuir, una vez ya desaparecido, haciendo posible la publicación de su trabajo póstumo e inacabado. Por otra parte, la forma la intimidad de su vida profesional y familiar, desgraciadamente marcada ésta por brutales golpes como son la muerte de su mujer y la suya propia, ésta en un desgraciado accidente de

automóvil entre una curva y un cambio de rasante cuando regresaba de Madrid a San Sebastián.

Como me decía Octavio Pérez Victoria, catedrático de Derecho Penal y abogado mío ante el Tribunal de Madrid, al acabar una cena con él, la vigilia de nuestro juicio, deslumbrado por la brillantez de la conversación de Martín Santos y sus referencias a la Criminología y las evocaciones a López Ibor de quien había sido discípulo aventajado: «—Aquí tenéis —decía Pérez Victoria, poco propicio al elogio personal por la visión pesimista que le da su especialidad profesional—, uno de los hombres que puede llegar a ser uno de los grandes líderes del socialismo español». Desgraciadamente los caminos del destino no lo permitían, truncando la vida de quien parecía predestinado a dirigir a los socialistas.

JAUME VICENS VIVES

LA VOCACIÓ POLÍTICA D'UN HISTORIADOR

En els meus ulls d'adolescent, en començar el curs 1938-39, encara en plena guerra civil, Vicens Vives apareixia, als alumnes de l'Institut Ausies March, com un professor dotat d'especials atractius, tant per la fama que li atorgava la seva posició de professor a la Universitat, com també per ésser molt amic de les nostres mestres preferides, les senyorettes Rahola i Guarro, en aquell darrer curs d'ensenyament en català.

Precisament aquestes ensenyants escolliren un petit grup d'alumnes del curs de primer de batxillerat per a preparar una comèdia mig musical, la qual havíem de representar a l'Institut abans de començar les vacances de cap d'any. Per a acabar la preparació i facilitar els assaigs, ens convocaven a una petita casa del carrer de Santaló, dotada d'un ampli pati posterior on s'esmerçaven en afavorir les nostres capacitats de dicció i de memorització de l'obra.

Fins molts anys més tard, l'estiu del 1945, en fer l'examen d'Estat d'ingrés a la Universitat, no tronaria a trobar-me Vicens Vives, catedràtic de la Facultat de Lletres, ja molt conegut en el difícil camp de la ciència històrica, estudiós de la problemàtica de la Catalunya devastada per les guerres de Remensa. Ja a la Universitat aniria seguint la brillantíssima trajectòria professional de l'historiador, sobre la que no deixaria d'escoltar valoracions a vegades contradictòries amb un accent de visió crítica, adreçat a la seva ardidesa innovadora, sempre compensades pel rigor i visió sempre positiva, als seus treballs, que formulava el Dr. Luís G. de Valdeavellano, catedràtic d'Història del Dret a la meua Facultat.

En el Seminari d'aquesta Càtedra, tindria la sort de rebre un curset professorat per Pierre Vilar sobre metodologia de la ciència històrica formant part d'un petit grup de deixebles, entre els quals es comptaven Àngel Latorre, Fabià Estapé, Alberto Oliart, Vicente Girbau...

Altrament, la meua germana, que uns anys més tard que jo començava la llicenciatura de Lletres, em donava continuades notícies de l'extraordinària

tasca pedagògica que realitzava Vicens Vives, no exempta d'un cert elitisme en la selecció dels alumnes. Entre els condeixebles d'aquell curs, sorgiria un estol de futurs historiadors, impulsats a la vocació pel rigor, la capacitat innovadora i la brillantor en l'exposició del seu mestre. Jordi Nadal, Emili Giralt, Josep Riu serien, amb el malauradament desaparegut Joan Reglà, els qui primer formarien el grup de deixebles de l'escola de Vicens, gairebé tots ells especialitzats en història moderna i contemporània.

Ja com a professor ajudant o adjunt de la facultat de Dret, tindria oportunitat de conèixer més directament a Jaume Vicens, en els treballs preparatoris per a la formació de la nova Facultat de Ciències Econòmiques i Comercials de la Universitat de Barcelona. La formació d'aquesta Facultat sobre el triple eix de catedràtics i professors de les Facultats de Dret, Filosofia i Lletres i Ciències i algunes incrustacions de professors de l'Escola de Comerç, em donaria ocasió, del braç de Fabià Estapé, d'ampliar relacions amb els docents de les tres Facultats, que realitzaven un no pas fàcil engalzament per a la formació de la nova Facultat.

Antonio Polo com a degà, Fabià Estapé, J. Carreras Artau, M. Lines i Jaume Vicens eren els catedràtics més sobresortints sobre els que gravitaven un grup de professors adjunts i ajudants com M. Sacristan, J. Nadal, A. Pifarré i d'altres. És en aquella etapa de vida universitària que aniria coneixent millor Vicens Vives.

Aquest s'assabentà de la meua filiació, i militància en el socialisme català, no pas per explicitació meua, ni per una greu indiscreció, sinó per aquest tipus de descoberta que sovint feia Vicens, endut per la curiositat innata i el seu instint d'historiador interessat pels problemes immediats del propi país. Un conjunt de converses en el pati de la Facultat, a la sala de professors, s'anirien dia a dia decantant amb assiduïtat vers el comentari i la valoració comuna de la situació política.

Aviat Vicens Vives començà a invitar-me a acudir a casa seva, en diverses ocasions, per a participar en tertúlies político-culturals amb diverses personalitats del món intel·lectual català.

Per aquest procediment tornaria a visitar la petita casa del carrer de Santaló, vella coneguda meua, durant el darrer any de la guerra civil. En aquestes converses, Vicens era hoste, promotor i impulsador. Tractava de posar en contacte persones de diferents orientacions polítiques preocupades per la difícil situació política de Catalunya sota la dictadura. Advocats com M. Serrahima, professors com J. Siguán. Un grup de professionals liberals, successors o hereus de la Lliga Catalana, nucleats per Narcís de Carreras eren també sovint presents en aquelles converses, més nombroses quan es produïa alguna ocasional presència d'homes del món polític o cultural de Madrid, com Calvo Serer, o de catalans que treballaven fora de Catalunya com el jesuïta Batllori o el professor Saumells.

Realment Vicens Vives enlluernava amb les seves intervencions, fetes

amb la gran capacitat de síntesi que el caracteritzava, carregades sempre de referències històriques comparatives entre la situació política en què vivíem i altres moments de la vida política espanyola i catalana. La seva tendència a interrelacionar moments concrets del segle XIX espanyol amb la situació a què ens anava conduint el franquisme era realment sorprenent. La capacitat de traduir en esquemes històrico-polítics les situacions concretes del cada dia polític actual, posaven de relleu un interès i una creixent, diria, vocació per la política, sobreposada a la seva vocació d'historiador.

Vicens Vives ens donaria a conèixer els primers intents de periodificació en fases del franquisme, la valoració equànim i ponderada del pes de l'exèrcit espanyol en la vida política, tractaria d'aprofundir en qüestions de més detall, com la de seguir el rastre de les velles formacions polítiques de la burgesia catalana sota el franquisme, molt particularment la Lliga Regionalista de Francesc Cambó, tractant d'aprofundir en les branques en les que s'havia descompost. Són també d'ell en aquesta època dels anys cinquanta noves referències i valoracions —significadament positives— vers la figura del President de la Generalitat a l'exili Josep Tarradellas, del qual, si la informació que tinc fos certa, arribà a punt d'ésser designat delegat a Catalunya.

En el moment en què s'inicià la segona vaga general d'usuaris dels transports a Barcelona —la segona vaga de tramvies— Vicens Vives em demanà si estàvem disposats a reunir-nos, aquella mateixa nit, a casa seva, amb altres persones per a comentar les possibilitats que en aquell moment es donaven per a impulsar una situació de canvi en la política del país.

En la seva proposta i en forma de suggeriment hi anava implícit que seria bo, pel cas que arribés a ésser oportú, establir un contacte fàcil de posar en funcionament, tant amb els comunistes del PSUC com amb els homes de la CNT, amb els quals sabia que teníem relacions habituals. No creia prudent portar uns i altres a la reunió, però sí mantenir-los prèviament assabentats de l'esforç que es volia fer.

Fets contactes i preses cites per a la mateixa nit, amb Edmon Vallès i Juan García ens personàrem a casa de Vicens a les 10 del vespre, travessant uns carrers deserts, resultat del llarg dia de vaga que s'acabava de passar.

Portàvem sistematitzada tota la informació que havíem estat capaços d'aconseguir. A casa Vicens Vives hi havia moltes cares conegudes. M. Serrahima, Josep Benet com a demòcrata cristià, R. Tasis d'Acció Catalana. Els advocats S. Cruilles, Ferran Jiménez Artigues i l'economista S. Millet pels sectors conservadors, hereus de la Lliga Regionalista. Era possiblement una de les primeres vegades després de dissolt el Comitè Pous i Pagès que es celebrava una reunió d'ampli espectre del ventall polític català.

La conversa fou fluïda, sense tensions, amb un primer punt d'informació de la dimensió i detalls de la vaga i previsions pel dia següent. Seguí una primera intervenció a càrrec de J. Vicens, justificant la invitació a parlar en un moment tan delicat com era el d'aquesta gran expressió de protesta social feta per la ciutat de Barcelona. Fou una intervenció com la majoria de les seves, brillant, clara, emmarcant en un context general la situació de vaga generalitzada dels usuaris dels transports col·lectius, que volia obrir una perspectiva de valoració de la situació, i suggeria la possibilitat de presa de posició comuna, adreçada a posar en peu unes primeres peces per a estimular l'orientació del canvi polític possible. Era una intervenció que buscant ésser persuasiva per les tesis exposades, tractava sobretot d'estimular els reunits a posar en comú l'anàlisi de la situació com a camí de possibles acords per a una possible posició comuna i qui sap si d'actuacions o gestions.

Després d'un primer diàleg de pura exploració, una ferma i tallant, però amable, intervenció de Santiago Cruylles, deixaria les coses en un punt mort o si es vol, limitant l'objectiu de la reunió a exposar les respectives anàlisis de causes, efectes i valoracions del moviment social que teníem davant. Cruylles, de manera polida i acurada, va deixar des del primer moment ben clar que la seva valoració dels fets era contradictòria amb la dels que podien pensar que es podia aprofitar com a possibilitat d'impulsar un principi de reconducció política general. El seu fou un plantejament precís i clar. El moviment de vaga d'inici era per a ells una més de les tradicionals agitacions populars barcelonines que revestia les característiques d'un moviment sense direcció, amb l'absència dels sindicats o partits interlocutors organitzats, i per tant no tindria continuïtat ni cap possibilitat de transformar-lo en una acció política seriosa. Creia que era un moviment espontani, improvisat, aprofitat per aquells que més podien fer-ho (clara al·lusió als comunistes) però que es dissoldria com un «bolado» sense cap contingut positiu, com no fos la mateixa protesta.

Després d'unes rèpliques, també correctes però en sentit de contradir-lo, insistí que buscar uns acords per a intentar canalitzar de forma positiva el moviment fet pel poble de Barcelona, vers un procés de liberalització, li semblava inútil i tal volta inoperant, afegint amb decisió que ells no compartien aquests criteris: que la desitjable liberalització del règim franquista pogués ésser feta en les actuals circumstàncies des de posicions d'enfrontament total. Des de la seva perspectiva, l'evolució del sistema passava per una incorporació decidida a les estructures polítiques i econòmiques del sistema, que sols des de dins podia iniciar-se un procés liberalitzador fet amb molta i molta cautela, però amb decisió. Nosaltres —afegí, per acabar— no tenim ni tindrem altra actitud que la que acabo d'exposar.

Aquesta intervenció matava d'arrel i feia perdre tot sentit a la suggerent iniciativa de Vicens Vives. Limitaria la possibilitat de continuïtat en els contactes reduint-los i establint un sistema de relacions personals, i

deixant sentat un precedent de relació correcta, encara que políticament enfrontat en posicions profundament discrepants. La conversa es perllongà una estona, sense més sentit que el de reforçar les relacions personals dels reunits. Cruylles es mantingué fidel als criteris que amb tota honestat ens havia exposat a casa de Vicens Vives.

Per a mi no fou cap sorpresa, sinó una conseqüència lògica del que allí havia dit el fet que acceptés assumir responsabilitats polítiques en períodes posteriors del règim.

En sortir de casa de Vicens Vives, els socialistes, tal com ens havíem compromès, donàrem compte dels resultats assolits —o millor dels no assolits— als comunistes i a la CNT absents de la reunió. La trobada amb els homes del PSUC, feta caminant per un carrer transversal de la part alta del carrer de Muntaner a les dues de la nit, era una veritable imprudència per part de tots, en aquella nit de després de la vaga. Uns i altres —anarquistes i comunistes— foren informats, essent els seus comentaris ben poc afalagadors envers la totalitat dels reunits, prova que la prudència de Vicens Vives havia estat encertada en no fer-los partícips de la reunió, encara que sempre em quedà la reserva que també havia estat imposada pels nostres interlocutors.

A partir d'aquell moment les meves relacions polítiques amb J. Vicens Vives s'enfortiren més. Malgrat el fracàs en resultats de la reunió, ambdós en tinguérem una valoració positiva, estimulant-lo a continuar promovent aquest tipus de contacte entre homes de sectors polítics contraposats, cosa que seguí fent.

Quan el desembre del 1958 vaig sortir de la presó, després d'una multitudinària primera lliçó de represa del curs de gener a la Facultat, em seria transformada la presó atenuada en arrest domiciliari. Jaume Vicens que s'havia responsabilitzat del meu curs, em vingué a veure diverses vegades a casa, en una de les quals em portà el primer text d'«Industrials i Polítics», en una edició de la seva Càtedra, de tapes verdes, i que li finançà el Sr. Ripoll, President de la S.A. Cros que li havia encarregat un estudi sobre la història d'aquesta societat industrial. Ripoll era un vell amic de la meua família a qui jo, a més, coneixia personalment per tractar-lo pels meus estudis sobre la història del moviment cooperatiu en el qual ell, encara jove, fou un actiu partípcip durant el primer Congrés de la Cooperació Catalana celebrat al Paranif de la Universitat de Barcelona, l'any 1911.

Vicens Vives continuà la seva trajectòria d'historiador doblada d'una segona vocació, la política, que sens dubte o no hauria existit o hauria pres més i més cos si la vida col·lectiva s'hagués desenvolupat en unes altres circumstàncies.

Els seus llibres «Notícia de Catalunya» i «Aproximación a la Historia de España» continuen encara avui com a llibres útils de capçalera, no ja per a

l'historiador professional o l'estudiós de la Història, sinó per a cercar perspectives històriques a les situacions polítiques del present. En ells, sempre s'hi trobà un nou matís o una nova vessant a l'hora de valorar els comportaments del nostre poble. Si els rellegiu veureu la força exemplificadora que poden tenir tots dos textos.

La seva mort deixà òrfena tota la nova generació d'historiadors de Catalunya i la seva desaparició prematura deixà inèdit quelcom que alguns havíem intuït: la vocació i la capacitat política del gran historiador.

JAUME VILADOMS

EL MESTRATGE D'UN AUTODIDACTA

Sabadell és una de les ciutats més obreres de tot Catalunya. Per això no és estrany que la capital del Vallès hagi donat un nombre important de destacades figures del moviment obrer i socialista. D'entre elles, i a mesura que passen els anys que ens separen de la seva mort pren, per a les actuals generacions obreres de Sabadell, major importància i significació la personalitat de Jaume Viladoms.

Fill d'una família de tradició republicana i federal, tota la seva vida restà lligada al moviment obrer sabadellenc i a les lluites dels treballadors de la seva ciutat que començà a viure en la infantesa, al costat del seu germà gran, en una de les èpoques més difícils i dures del sindicalisme sabadellenc, la del lock-out de l'any 1919.

Com la majoria dels homes que vénen de lluny en el si del moviment obrer, Viladoms restà sempre fidel a l'objectiu d'aconseguir que l'emancipació dels treballadors fos obra d'ells mateixos, refusant tot plantejament o formulació paternalista. Se situà en la tradició més noble i positiva del moviment obrer, aquella que sap i vol ajustar l'acció política i sindical amb la tasca permanent de formació professional i cultural.

Mecànic fressador d'ofici, mantingué sempre una permanent inquietud intel·lectual i ideològica, que a través d'una formació autodidacta, el conduiria al socialisme per la doble via de la pràctica i la reflexió política. Profundament coneixedor del moviment obrer i amb una visió clara del que és l'internacionalisme proletari, es convertiria per l'estudi i la pràctica en un dels millors especialistes de l'esperanto alhora que, impulsat per una poderosa vocació pedagògica, arribà a éser un excel·lent mestre de matemàtiques i mecànica per la Mestria Industrial.

La seva militància política cristal·litzà primer en el BOC, més tard en el POUM, sofrint totes les tràgiques vicissituds i agressions que patí aquest partit, durant la guerra civil, en que romangué al peu d'una fressa per a la indústria de guerra, tot ajudant a crear i dirigir l'Institut Marx-Lenin de la

seva ciutat natal. A la fi de la guerra passaria, com tants i tants milers de treballadors catalans, l'exili, els camps de concentració i l'empresonament. De retorn a Sabadell reemprengué la vida de treball, passant a dirigir l'Escola d'Aprenents d'Aismalibar a Montcada. De la seva tasca en aquell centre docent en poden parlar molts dels treballadors actuals d'Aismalibar. Molt aviat reemprendria també la seva activitat política, en les circumstàncies dures i difícils dels anys 40 incorporant-se juntament amb el seu amic i company de sempre, en Miquel Casablanca, a la lluita clandestina, en la que després de viure l'experiència del Front de La Llibertat, formaria part dels grups majoritaris del POUM que l'any 1945 s'aglutinaven amb altres corrents per a donar vida al Moviment Socialista de Catalunya.

Vaig conèixer en Jaume Viladoms durant el curs de l'any 1951, a través de Miquel Casablanca, el qual me'l va presentar, un dissabte a la tarda, a l'orxateria valenciana del carrer Aribau, cantonada Gran Via i Plaça Universitat, que constituïa un dels punts de contacte o cita prèvia a les reunions del MSC. Aniríem aprofundint la nostra relació, en les reunions de responsables de l'organització clandestina socialista, fins a la seva detenció l'any 1953 junt amb Ramon Porqueras, E. Losada, P. Verrié, A. Morras i altres companys.

Entre els detinguts hi figuraven dos sabadellencs més. Ramon Morera, també militant del MSC, treballador del tèxtil, que en certa manera era la contrafigura de Viladoms, i un venedor ambulat, vell militant del PSOE, emigrat a Sabadell que coneixíem amb el nom de guerra de «El Cacahuetero» i que provà com eren d'estretes les relacions de col·laboració entre els socialistes de Catalunya, donat a més que les detencions havien estat precedides per la mort de Tomàs Centeno a la Direcció General de Seguretat a Carabanchel.

Viladoms romangué detingut més de 16 mesos a la presó Model de Barcelona a disposició de la jurisdicció militar, fins que fou decretada la llibertat provisional. La fermesa del seu caràcter es manifestà tant per la serenitat amb què aguantà personalment la presó, com per la que sabé infondre als seus familiars, als quals vèiem per a ajudar-los a sostenir la desfeta econòmica que comportava la detenció del cap de casa.

Perdut el lloc de treball a Aismalibar, emprendre de nou la tasca pedagògica per la qual sentia una vocació irrefrenable, donant classes a aprenents de Mestria Industrial, primer al menjador de casa seva, més endavant fundant l'Acadèmia Delta, instal·lada al mateix carrer de Ribot i Serra on tenia el seu domicili.

Amb tota seguretat aquesta tasca en l'Acadèmia Delta, (en la que portà a la pràctica la vella expressió de Campalans de que «Política vol dir Pedagogia»), donà una gran satisfacció moral a Viladoms. La realitzà amb l'esperit obert i progressiu que imprimia a tots els seus actes. Era i fou una llavor de sembra, centrada en la voluntat de perfeccionament professional com a medi per a aconseguir la presa de consciència obrera de les noves

generacions sabadellenques. Les conferències de divendres, ampliades als diumenges al matí (a les que m'invità diverses vegades a participar) obrien les portes de la cultura en la seva més àmplia accepció de la paraula i de la inquietud ideològica al jovent treballador del Vallès.

Aquesta tasca, Viladoms la feia sense cap sectarisme, amb un esperit unitari i obert a tots els corrents d'opinió que glatiaven en l'embrionari moviment obrer sabadellenc, sense amagar mai la seva condició de socialista, però amb el ple respecte a les opinions dels altres sense preguntar a ningú altra cosa que la voluntat de servir la causa de la classe obrera. Vist amb perspectiva històrica, aquella tasca humil i abnegada, seria de gran importància pel futur del moviment obrer a la capital vallesana. En donarien testimoni els centenars de joves treballadors de tots els colors polítics i sindicals, que acompanyaren les seves despulles al cementiri el 17 d'octubre de 1976.

Els anys que el vaig conèixer, encara que era ja un home gran, tenia una presència agradable, alt i ben plantat, amb els cabells blancs i la mirada clara, un aire de seguretat i elegància natural en els seus gestos, acompanyat d'una veu profunda i persuasiva, educada en la pràctica de milers d'hores de donar classe, que cautivava per la senzillesa del seu llenguatge, la sinceritat amb què s'expressava i la fermesa de les seves conviccions i actituds. Sense aixecar mai la veu, sense parlar mai d'ideologies, aplicava el marxisme en les seves anàlisis, en la profunda convicció, malgrat les tràgiques experiències viscudes com a militant del POUM, que en la lluita per la llibertat i la democràcia i en el combat contra el capitalisme, els objectius d'unitat d'acció en la classe obrera no s'han de perdre mai de vista com a nord.

Desaparegué abans que pogués veure les primeres passes de la democràcia i la recuperació de la nostra autonomia. El seu nom i una gran fotografia presidiren el primer gran acte polític que els socialistes vàrem fer a Sabadell en la campanya electoral del 1977.

Avui és just que l'Ajuntament de Sabadell, els treballadors de totes les inspiracions polítiques i sindicals hagin volgut mostrar el respecte que mereix la seva memòria, donant el seu nom a una plaça de la capital del Vallès.

DIONISIO RIDRUEJO

EL HOMBRE COMO REFLEXIÓN HISTÓRICA

Fue en los altillos del desaparecido café «Rosales», el viejo bar de los confederales, en el Paralelo, casi esquina con Ronda San Pablo. Ridruejo hacía tiempo que había pedido entrar en contacto con los socialistas catalanes, y no encontró otro medio que hacerlo que a través de Manolo Sacristán, a quien conocía por el mutuo pasado falangista y también por el común, sincero y radical rechazo a la ideología joseantoniana.

El lugar de encuentro lo elegimos nosotros. Sacristán se limitó a hacer las presentaciones y a dejarnos solos. Ridruejo debía tener la sospecha de que no era demasiado bien recibido y que estábamos cargados de reservas al pensar en su pasado, pese a que hacía años era evidente que estaba apartado de toda responsabilidad política y sus manifestaciones públicas de discrepancia con el régimen menudeaban. Pero, los recelos estaban allí, y yo no he tenido nunca la virtud de saber disimular mis sentimientos.

Ridruejo era un conversador envidiable, con el don no demasiado frecuente de hablar y también de saber escuchar. En aquel primer contacto no hizo ningún esfuerzo para vencer los recelos que percibía en el ambiente. Se manifestó tal cual era. Sin esconder ni avergonzarse de su pasado, ni de sus responsabilidades en los años de directa actividad política con el régimen franquista, explicando su evolución con claridad y las posiciones que ahora tenía. Era su historia político-personal un claro alegato a la reflexión histórica del país. Sin pedir —en aquel momento— nada, tan sólo quería iniciar y mantener una relación política con los socialistas catalanes. Aquella charla, no exenta de algún momento de tensión, sería el inicio de una amistad y colaboración política no por puntual y sincopada menos sincera, que descansaba en algo que es decisivo cuando se ha de colaborar en la acción clandestina, entre aquellos que tienen discrepancias ideológicas profundas: la mutua confianza, basada en el reconocimiento a la honestidad del interlocutor.

Ridruejo, en el curso de esta inicial relación, me hizo conocer a algunos

de sus amigos políticos de Barcelona. Aunque entre ellos había notables diferencias en esta etapa inicial, la mayoría vivían la generosa pero ingenua aventura de la «Joven República» que les costó años de exilio. Conocería, también a través de Ridruejo, a Albert Puig Palau, con quien Dionisio tenía una singular relación en la tentativa de diálogo intelectual Catalunya-España que significó «La Revista» que daría origen a la relación de Ridruejo con los poetas de Catalunya encabezados por Carles Riba. De entre sus amigos me llamó la atención, posiblemente porque era el más afín a él en la evolución política, marcada por su común origen de castellano viejo, la compleja personalidad de Pedro Gómez de Santamaría, de quien acabaría descubriendo los primeros pasos catalanes como uno de los oficiales de las fuerzas de ocupación franquistas en El Vendrell, en el año 39. La brutal sinceridad de Pedro Gómez me haría comprender mejor el inmenso trauma político-intelectual que habían padecido algunos falangistas de primera hora, y cómo era firme su ruptura con el régimen y el doloroso pasado de los años previos a la guerra, la misma guerra civil y los inmediatos posteriores de represión. Algo de ello puede leerse en las primeras páginas del libro de Ridruejo «Escrito de España», las páginas más acertadas que ha escrito el poeta de Soria.

En el curso de la segunda huelga general de tranvías de Barcelona, y en el momento en que aparecía clara para todos quienes habíamos ayudado a impulsar aquel movimiento, la necesidad de su ampliación a otras zonas del Estado, para evitar que el movimiento popular barcelonés quedase ahogado, con Josep Benet nos trasladamos a Madrid con el objetivo de estimular una movilización solidaria en la capital. El único político de Madrid que recibió con interés y entusiasmo nuestras proposiciones fue Ridruejo. En su compañía visitamos algunos dirigentes monárquicos —que no viene al caso citar— que nos recibieron con tanta simpatía como incapacidad para entender lo que se les planteaba, mostrando absoluta inoperancia para una mínima acción política práctica.

Diferente fue la actitud de Francisco de Luís, cabeza visible de los sectores democristianos más alejados del Régimen. Este hombre, vinculado a la Editorial Católica, de manera educada, escuchó las explicaciones que le dimos, cortó a Ridruejo cuando éste le propuso apoyar el movimiento barcelonés, y también, de manera muy educada, nos indicó que éste no era el camino que él y sus amigos tenían trazado para hacer evolucionar el régimen político español.

Este fracaso, que en cierta manera nos había anticipado, fortaleció más mis relaciones con Ridruejo quien, vinculado por matrimonio a Catalunya, se desplazaba a menudo a Barcelona, donde acostumbábamos a vernos, bien en su casa o en alguno de los lugares de mi trabajo, como también en el verano, en la finca que la familia de su mujer tenía en Alella. Ridruejo continuaba evolucionando, acentuando el carácter demócrata-liberal que caracterizó esta etapa política de su vida, que trataba de barnizar con tintes social-demócratas, sobre todo a su vuelta del exilio.

Seguimos con todo detalle el proyecto de reunión de Munich por las comunicaciones que hacía Adroher Gironella al Comité Catalán del Movimiento Europeo. Los socialistas del MS de C, sopesados los pros y los contras, decidimos asistir representados (por motivos de seguridad) por un compañero, entonces poco conocido, que además utilizó un nombre de guerra. «Màrius» sería el único ciudadano español salido del país y asistente a la reunión de Munich que escapó del control de la Brigada Político-Social.

Pocos días antes de celebrarse la reunión, de manera imprevista, recibí la visita primero de Urruela, monárquico a quien conocía de la Universidad, que volvió después acompañado de Antonio Villar, compañero de prisión en Carabanchel, que aún mantenía afiliación socialista. Entre los dos, y de forma muy embrollada, me explicaron que un grupo de madrileños trataba de cruzar la frontera para llegar a Munich, pero que les había fallado el medio marítimo en el que confiaban, y se encontraban bloqueados en Barcelona. Todos ellos estaban en casa de Antonio de Senillosa. Desplazado a casa de este último, encontré allí a Dionisio Ridruejo, acompañado entre otros del novelista Suárez Carreño.

En un aparte con Ridruejo y Senillosa, ofrecí al primero montar un servicio para pasar la frontera cruzando a pie los Pirineos. Aceptada la oferta, los futuros «municheñses» salieron de Barcelona para acogerse en la casa que uno de los monárquicos tenía cerca de Tona, mientras que recabada la colaboración de dos compañeros del MS de C, al día siguiente, procedieron a recoger a los viajeros desplazándoles en coche hasta un punto de la carretera de Puigcerdà, en donde los guías les condujeron a pie hasta territorio francés. Allí les esperaba Antonio de Senillosa, quien disponiendo de pasaporte y de coche, pudo ayudarles a llegar a Perpinyà, a partir de donde tenían camino expédito para llegar a Alemania. Recuerdo la larga espera del regreso de Senillosa y los nervios de su mujer a medida que pasaban las horas. El éxito acompañó la operación, a pesar de que el esfuerzo hecho en la larga caminata pirenaica dejó exhausto a Ridruejo.

Munich fue un buen montaje, algo improvisado y por tanto un poco fuego de artificio, pero su realización significó un golpe al prestigio del franquismo, que lo acusó con una represión totalmente desproporcionada.

Como consecuencia de esta reunión salen a la vida política, entre otros, Álvarez de Miranda, Sainz de Varanda y Vicens Ventura.

Exiliado Ridruejo a París, y no disponiendo yo de pasaporte, durante este período, la comunicación se realizó siempre a través de amigos comunes.

Al volver del exilio y con las conexiones allí hilvanadas, recabó la colaboración de demócratas de diversa filiación y con la sincera entrega de Pablo Martín Zaró inició la organización de diversos encuentros de intelectuales y políticos de todas las nacionalidades del Estado español. El espíritu de concordia civil, la comprensión de la realidad plural nacional y la diversidad cultural de Catalunya, Galicia y el País Vasco, favorecieron la

iniciativa de crear y ampliar las relaciones entre personas de diverso origen y significadas discrepancias ideológicas, aunadas a la voluntad de facilitar el conocimiento y la comprensión mutuos.

En estas citas, Ridruejo y las personas más conocidas por la policía, éramos acogidos en una casa particular, lo que permitía una relación más estrecha e intensa. De estos encuentros recuerdo los celebrados en Toledo, en casa de Fernando Chueca, o en Catalunya, en casa de Fèlix Millet en l'Ametlla del Vallès o en casa de Vilaseca en Can Bordoy. La muerte de Ridruejo rompió una posibilidad de construir en el conjunto del Estado aquello que ahora se ha dado en llamar «partido bisagra». Su reconocida honestidad y capacidad de influir a un selecto y numeroso grupo de intelectuales castellanos, habría podido dar origen a esta tentativa que se corresponde con la actitud demócrata-liberal que marcó los últimos años de su vida.

FRANCESC VILA-ABADAL

LA FIDELITAT A LA TERRA

Aquest és un acte que aplega molts amics d'en Francesc Vila-Abadal. Dóna testimoni que és impossible d'oblidar Francesc Vila-Abadal, en Quico pels amics.

M'és molt difícil de precisar quan i com el vaig conèixer. No ho puc recordar. Es perd en la memòria de la meua vida civil. Podria dir que el coneixia de sempre, des de petits. Els nostres avis, pares i oncles es relacionaven abans que nosaltres fóssim al món. El meu record d'ell es perd en la història de les dues famílies. Abans de la guerra civil no tinc dades a la memòria.

Els anys 40, tots dos encara estudiants de batxiller, coincidíem a les sardanes dels diumenges al matí a l'Escola Virtèlia. Ell no ballava sardanes. Més tard a la Universitat, en esporàdiques trobades al Grup Torras i Bages, al qual Francesc no arribà mai a fer una incorporació formal. També la seva col·laboració amb els grups d'acció universitària dirigits per en Pere Figuera. Quan sortírem de la Universitat es produiria una nova coincidència, en l'àrea dels negocis en una empresa siderúrgica, de la qual ambdós érem socis. Això em permeté de veure'l sovint, i seguir la lenta evolució del seu pensament polític.

La seva vida és testimoni del procés històric que viu Catalunya i que alhora és un reflexe del seu propi procés. Si jo hagués d'explicar-me la figura d'en Francesc, tractaria de fer-ho en tres vessants.

La primera és el fonament ètic. Francesc Vila-Abadal era un home profundament arrelat a Catalunya. Estimava la nostra vella i maltractada terra, amb fidelitat, amb lleialtat, mai amb motivacions personalistes o insolidàries. Refusà tota ombra d'egoisme i sempre féu seu l'anhel i el compromís de lluita per la llibertat. Prengué la llibertat com a opció de vida. Sense aquest horitzó de llibertat personal i col·lectiva no es pot comprendre l'home: La llibertat basada en la justícia. La llibertat de Catalunya, no d'una Catalunya abstracta sinó de la Catalunya concreta, d'ara i avui, formada pels homes i dones del

nostre poble. És en aquesta perspectiva que Vila-Abadal esmerçà la lluita per la llibertat dels treballadors i la que l'aniria, poc a poc, inclinant fins a prendre l'opció socialista.

Com totes les persones no s'hi neix socialista, hom s'hi fa, la societat ens hi fa. En Francesc es va fer socialista fa molts anys. En un acte d'amics voldria evitar de caure en una visió partidista d'en Quico. No vull parlar aquí del militant socialista. Però m'és impossible deixar d'evocar, tot i que en Quico és molt més que un home de Partit, els anys de lluita socialista que vàrem viure plegats, des del Moviment Socialista de Catalunya fins al Partit dels Socialistes de Catalunya, passant per Convergència Socialista de Catalunya i el Partit Socialista de Catalunya-Congrés.

Políticament en Quico era profundament lúcid, amb un constant esperit de servei, sense ambicions personals, mai maniobrer, mai fraccionari. Senzill, directe, ferm i clar en moments de discrepància, els quals no l'impedièn de col·laborar en tots els projectes, alhora que buscava integrar les posicions contradictòries en moments conflictius.

Però vull parlar de l'home, de l'amic. En Quico tenia un profund sentit de l'amistat, rendia culte a l'amistat. Posseïa allò que en podríem dir «brutal fidelitat d'amic». No sé com, però intuïa —pòtser per estranys corrents de comunicació— el moment difícil de l'amic. Quan ara penso en ell, el primer que veig és la seva mirada, una mirada serena, de vegades ingènua, d'altres amb espurnes d'ironia, riallera, amb un somriure a flor de llavis, sovint però amb un deix de tristesa.

Ell, que fou un home de la generació dels anys 50, generació que encarna com la que més, l'esperit de resistència de Catalunya contra la dictadura, tenia amics de totes les generacions. Amic de tots, vells i joves. L'«edat» no tenia cap significat. En molts casos, amic dels fills dels seus amics, la seva capacitat de comunicació estava per sobre del temps. Quico era profundament vital, amb una gran riquesa interior, amb un anhel de llibertat que es manifestava en tots els aspectes de la seva vida, com si portés dins un empelt àcrata. Aquest seu «vitalisme llibertari» era en ell sempre un valor positiu. L'opció radical de la llibertat, com a valor central de la vida, evitava tot motllo esquemàtic, impedint que fos baix de sostre en el refús dels «valors establerts», donant-li una capacitat d'imaginació i creativitat, en qualsevol moment, sorprenents, impensables àdhuc per a qui estés acostumat a prendre iniciatives, però alhora cenyides a una consciència exacta del que feia, perquè ho feia i perquè lluitava.

«En Quico és en Quico», aquesta era una expressió que compartien molts dels seus amics. Era l'expressió col·loquial de reconeixement de la seva irrenunciable condició d'ésser fidel a si mateix. Fidelitat mai contradictòria amb l'ésser sensible, sincer, solidari —«sempre a punt»—, mai no enfonsà a ningú. Valent, disposat a jugar-sé el tot pel tot. Incapaç de llençar una paletada de fems damunt d'un company.

La fidelitat a si mateix el portà a lluitar per una vida nova. El recordo en

temps de clandestinitat. «Jeroni» era el seu nom de guerra: reunions secretes, com una de membres del MS de C dins d'un galliner prop de Canyelles, entre Vilafranca i Vilanova, o la celebració de la primera sessió de l'Assemblea de Catalunya en l'església de Sant Agustí Vell, en el districte 5.è, que ell aconseguí per a tots després de convèncer el rector de la parròquia.

Recordo llargues converses sostingudes, tot passejant entre prats i arbredes, per les rodalies de Vidrà —el seu poble, el lloc on està enterrat—, pel fred del ciment dels carrers de Barcelona; o bé sota el sol, les oliveres, les vinyes del Baix Penedès i també trepitjant la sorra feta de vidre i or, a la vora d'un mar assossegat, ple de llum.

Després, l'exili a França, allunyat de la seva terra, intranquil i neguitós, però amb una ferma i indestructible esperança de futur. La seva amistat amb el president Tarradellas el convertí en col.laborador personal. Gràcies a ell, aconseguí la carta de residència, estava «domiciliat» a casa del President, a Saint Martin-le-Beau.

Quan tornà a Catalunya continuà el seu mai interromput treball polític amb el coratge i la il.lusió de sempre. La seva malaltia no fou un fre. El dia de la seva mort —15 de setembre de 1978— havíem de trobar-nos per a concretar i planejar el què i el com d'una col.laboració personal molt més estreta i constant. Fou massa tard.

En Quico era l'expressió més contundent i fèrrea del lluitador, la tenacitat del corredor de fons. Si ell era fidel a si mateix, cal que nosaltres siguem capaços d'ésser fidels a homes com ell, amb la ferma voluntat de continuar sempre endavant, sense descans, assumint el repte d'un combat que mai no acaba. El combat per la llibertat dels homes, per la llibertat de Catalunya, pel Socialisme.

ANTONIO AMAT

UNA LEYENDA EN LA CLANDESTINIDAD

No es difícil precisar cuándo y cómo conocí a Antonio Amat. Entré en contacto con él por mediación de Juan García «El Paleta» (viejo concejal socialista de Carabanchel, residente en Barcelona desde el fin de la guerra civil y trágicamente desaparecido en accidente de carretera, cerca de Pina, en pleno desierto de los Monegros, regresando de una reunión clandestina del PSOE en Madrid).

Una tarde otoñal de 1954, frente a la horchatería que se encuentra en la esquina de Plaza Universidad-Aribau, conocí a Amat, recién llegado a Barcelona acompañado de un correo del PNV. Los dos me fueron presentados por el delegado que el Gobierno Vasco en el exilio mantenía en aquel entonces y durante muchos años destacado en Barcelona para enviar noticias de la oposición catalana a la OPE (Organización de Prensa de Euzkadi) y que cubría su verdadera personalidad con el nombre de «Méndez».

Fue un primer contacto precipitado y nervioso, que tendría continuidad a través de los cada vez más frecuentes viajes que Amat haría a Barcelona. Pronto comenzaríamos a conocerle en el argot clandestino con los apodosos de «El Ciclista» o «El Francés», y, más tarde, con el nombre de «Guridi», cuyo origen o raíz vasca me fue imposible de desentrañar.

Poco a poco, Amat fue convirtiéndose no tan sólo en el compañero de lucha socialista, lanzadera volante entre los distintos núcleos socialistas esparcidos por toda la geografía española, sino también en un amigo.

Amat era en aquel entonces un hombre que mantenía toda la fortaleza física de su condición de vasco, que inútilmente se empeñaba en disimular. Sus ojos claros y penetrantes querían ser fríos, en una postura reservada al principio, que se justificaba por la naturaleza de sus responsabilidades y servicios en la organización clandestina del PSOE. Pero los hechos y los días, vencidas sus reservas, acabaron cambiando esta actitud y abriendo la intimidad de su fuerte personalidad, su infatigable tesón y su voluntad

socialista. Una cicatriz en su prominente nariz singularizaba una presencia física que, a pesar de sus esfuerzos por pasar inadvertido, lo hacía fácilmente identificable. Destilaba involuntariamente aires de misterio, propicios de todo vasco, entre los que con facilidad hay, como refleja en su semblanza Oscar Leblanc, la tentación de la romántica personalidad de los conspiradores barojianos.

Amat fue penetrando en los entresijos del socialismo catalán clandestino al tiempo que nosotros comenzábamos a conocer los claros-oscuros de la organización clandestina del PSOE y su compleja relación con el exilio.

En 1957, la identificación y relación inicial con la ASU fue hecha por Antonio Amat a través de los contactos iniciales que los estudiantes socialistas de la Universidad de Barcelona habían establecido con sus compañeros de Madrid a raíz de la conflictividad acaecida durante los cursos 1956-57 y 1957-58. Entre ellos estaban los hermanos Bustelo, Kindelán, Parra, Rubio, Boyer y otros estudiantes entre los que es obligado recordar el diplomático Víctor Pradera, fallecido en accidente por una carretera europea. Es curioso como Antonio Amat y Federico Sánchez, hoy vertido a la literatura por la biografía de J. Semprún, supieron el uno del otro sin llegarse a conocer.

En Madrid, Amat se hacía acompañar a menudo por Román. Viejo militante socialista, Román, hoy representante de los socialistas de Málaga en el Senado, era hábil como un zorro al establecer artificios y artimañas de seguridad.

Las relaciones de Amat con los socialistas de Madrid fueron siempre sinuosas y complejas y no siempre fáciles. Tenía que afinar en las cuerdas de su arpa notas disonantes como las que marcaban Josefina Arrillaga o Antonio Villa, el «Juan sin Miedo» de «El Socialista», seudónimo cuyas iniciales coinciden con las de las Juventudes Socialistas de Madrid. El que después sería presidente de la Comisión Gestora, Federico de Carvajal, podría dar muchos detalles desde su privilegiado observatorio de los años cincuenta.

La tarea de Amat era árdua y difícil. Ponía en ella grandes dosis de imaginación, un valor indudable y una gran tenacidad para superar dificultades, de las que no eran las menores la indiscreción de algún compañero y la escasez de recursos materiales y humanos en la organización clandestina del PSOE. Una reunión a la que asistí en la trastienda del madrileño restaurante «La Criolla» me quitó el aliento. Recordaba el lugar citado en el sumario seguido contra Ramón Porqueras y otros, desglosado del que en Madrid se había seguido contra los compañeros del infortunado Tomás Centeno.

Coincidí con Amat, hábil y seguro viajero clandestino de la frontera franco-española, en varias ocasiones en Toulouse. Llevado por mi deseo de ayudar a vertebrar a todos los socialistas, de la mano de Amat, asistí a uno

de los comités nacionales del PSOE en el exilio, lo que me supuso un enfrentamiento con Pallach y la repulsa semipública de Tarradellas que, no sé por qué conducto, se informó de mi osadía de joven socialista clandestino. En aquellos viajes conocí a R. Llopis, a Pascual Tomás, a Duarte, a Pradal y al inolvidable, por su sencillez y humanidad, también muy viejo pero aún polémico como siempre, Luis Araquistain.

Amat fue detenido en Madrid, al salir de Gambrinus, restaurante próximo a las Cortes, hoy desaparecido. Su captura rompió el delgado hilo de intercomunicaciones entre las organizaciones socialistas, dejó indefensos a centenares de militantes y condujo a más de 60 a Carabanchel; entre ellos, desde Barcelona, a 14 socialistas catalanes: 12 del MS de C, 1 de la FSC del PSOE, un antiguo cenetista, y un socialista granadino, Ureña, recién emigrado a Catalunya, detenido como consecuencia de las detenciones que también se habían producido en Granada.

Durante el período en que coincidimos en Carabanchel, Amat se fue tranquilizando, sobre todo al tener la certeza de que Pablo, el legendario Pablo, recién salido de cumplir su condena y reincorporado a su taller de la Ría del Nervión podía sobrevivir, sin una nueva detención, con su nombre real de Ramón Rubial. Esta fue la primera pregunta que recién llegado a Carabanchel me dirigió Amat: ¿ha salido Pablo?

En Carabanchel la personalidad de Luis Martín Santos descollaba entre los socialistas forzosamente allí reunidos. Su enorme fortaleza nos ayudó a todos a lograr seguridad y muy significativamente contribuyó a vencer la angustia que sentía Amat ante aquella debacle.

Amat fue el último en salir de la cárcel, mérito que hay que atribuir al tesón de Josefina Arrillaga y la solidaridad del Labour Party. Después de una estancia de arresto domiciliario en Madrid, durante la cual no pude verle por tener la obligación de presentarme cada día a la policía, regresó a su Vitoria natal, donde comenzaría una nueva vida que sólo pueden explicar en verdad sus amigos alaveses, aquellos que vivieron con él los largos y amargos años de desesperanza, la década de los sesenta y comienzos de los años setenta.

En esta larga espera, Amat dió pocas señales de vida política. En el momento oportuno puso su peso moral en favor de la renovación del PSOE, siempre fiel a su punto de referencia básico: Ramón Rubial. Conservo de esta época un par de cartas y el recuerdo de dos cortas visitas a Barcelona, ciudad por la que sentía un especial cariño.

Cuando llega el momento de concurrir a las elecciones de 1977, me consta que la nueva dirección del PSOE puso especial esmero en que aceptara ser candidato del Partido. Por razones muy íntimas y que sólo él podría explicar, rechazó siempre las propuestas en las que Ramón y Felipe pusieron especial empeño.

Sus últimos años, en los que una y otra vez rechazó toda ayuda solidaria y se fue encerrando más y más en sí mismo, han de merecer nuestro respeto. Una fría tarde de diciembre, después de unos días de incertidumbre, en un

pleno de la Cámara de Diputados, Agiriano, diputado socialista alavés, me trajo la noticia de su final, en el primer momento no del todo aclarado. Un final ligado a mi ciudad, Barcelona, puerto de atraque del barco del que su padre era capitán, y que desvela una escondida vocación marinera del Antonio Amat vasco.

Ahora, cuando todo ha terminado, con Antonio Amat desaparecido en el mar —en el Mediterráneo— sin dejar rastro, quedan unas memorias escritas, que tal vez puedan ayudarnos a desvelar muchos hechos desconocidos de la lucha clandestina de los socialistas bajo la dictadura (40 años de historia del PSOE) y a cuantos les conocimos nos queda el recuerdo en la memoria, el de compañero y amigo, el orgullo de considerar un honor el haber, en un momento u otro, colaborado con él en la lucha socialista.

PASQUAL INGLA

UN HOME DELS PIRINEUS

Una telefonada anònima a casa, diumenge, dia 2 de desembre de 1979, al capvespre, em donà la trista notícia de la mort repentina de Pasqual Ingla. Tan sols tenia temps de posar un telegrama de condol, abans d'agafar l'avió que em portaria a Berlín al Congrés del Partit Socialdemòcrata Alemany.

Sense aquest compromís, el 3 de desembre hauria estat a la Seu d'Urgell per a acompanyar en el darrer camí el cos de l'amic. De retorn trobo unes línies de Joan Ganyet, el sobre recordatori, i les paraules dels amics en ocasió de la seva mort.

En Pasqual i jo també érem amics. Ens vàrem conèixer en circumstàncies singulars. Exactament el 14 d'agost del 1966. Jo arribava a la Seu amb la intenció de passar clandestinament a França (via Andorra) per a assistir a un dramàtic Consell de Coordinació del Moviment Socialista de Catalunya.

Anava amb un altre company, en Rodolf Guerra (avui diputat socialista, per Barcelona) i portàvem un contacte vàlid per a demanar ajut pel pas clandestí de la frontera. L'ajut va arribar-nos, en el meu cas, en la persona de Pasqual Ingla que, sense fer comentaris i cap escarafall, em va fer ficar dins la maleta del seu Citroën 2 CV, i amb una tranquil·la i senzilla serenitat va creuar dos controls, un de carretera i l'altre de la duana, per a deixar-me després de sortir de l'incòmode maleter ja en territori andorrà, on seguiria viatge fins a Toulouse de Llanguedoc.

La tornada a La Seu la faríem de la mateixa manera, encara que amb alguns entrebancs, entre d'altres una espera de 14 hores fins a fer contacte amb en Pasqual, i fer el retorn de nit, encara més arraulit que a l'anada dins del maleter.

En aquell moment no sabia qui era jo, encara que no tardaria en saber-ho i advertir-m'ho amb delicadesa, en enviar-me una nota fent-me memòria de quelcom que havíem parlat en aquelles intenses estones dins de l'automòbil.

Després el retrobaria moltes altres vegades, disposat sempre al diàleg

permanent, resolt i disposat sempre a fer front als problemes col·lectius. Acabaria captivant-me la seva manera calmosa i reflexiva de parlar, amb el particular accent de la gent de l'Urgellet i l'Alt Pirineu Català, amb el qual ell s'hi sentia tan identificat i estimava. El seu esperit de compromís i de servei, et feia sentir-lo molt a prop, encara que s'estigués temps sense veure'l. La seva assumpció del moment polític de la Catalunya actual, és una lliçó de la capacitat permanent que tingué de renovar-se, de la seva visió global dels problemes del nostre poble, i un exemple de respecte a la pluralitat democràtica, única garantia de llibertat.

És ben simbòlic que una hora abans de morir estigués participant en les Jornades d'Agricultura de Muntanya.

Pasqual Ingla i el seu treball donarien un fruit continuat amb la tasca dels GAP dedicats, amb la característica tenacitat de la gent d'alta muntanya, a treballar per a millorar les condicions de vida i d'existència dels pobles del Pirineu i defensar les seves peculiaritats.

JUAN AJURIAGUERRA

LA FUERZA DE SER VASCO

Durante muchos años mis relaciones con Juan Ajuriaguerra fueron hechas por personas interpuestas. El comienzo de los contactos del PNV con los socialistas catalanes debió realizarse por mediación de la Unió Democràtica de Catalunya, durante los años del comité que presidía Pous i Pagès, e incrementadas en el exilio por J. Pallach. Las mismas se consolidarían durante uno de mis primeros viajes políticos a París el verano de 1951, en el que en unión de J. Pallach y E. Vallès rendí visita protocolaria a Juan Antonio Aguirre. A pesar de utilizar un nombre de guerra, el Lendakari, con gran sorpresa por mi parte, sabía perfectamente mi verdadero nombre, que estampó en la dedicatoria que me hizo en un ejemplar de su libro «De Gernika a Nueva York pasando por Berlín» que aún conservo.

Aguirre, antes de ocupar la Presidencia del País Vasco había tenido relaciones económicas con mi familia y por eso conocía a mi abuelo Jaime Carner más allá de las estrictas relaciones políticas. El protocolo del gobierno vasco en el exilio, no por sencillo y austero, recuerdo que nos hizo un fuerte impacto. Su despacho de trabajo con dos banderas de los batallones vascos defensores de Bilbao, recordaba la tragedia histórica de su pueblo en la guerra civil. Algunas horas más tarde de esta entrevista nos reuníamos con Leizaola como representante del PNV al que acompañaban Michelena e Inchausti, miembros del partido, e inscritos en los servicios del gobierno de Euzkadi; con ambos J. Pallach mantenía muy buena relación.

Algunos meses antes de estas entrevistas había tomado contacto con «Méndez», nombre utilizado por R. Bozas, que era la persona que el gobierno vasco y el PNV mantuvieron durante muchos años destacado en Barcelona, cumpliendo la misión de informarles de la situación política en Catalunya y nutrir de noticias catalanas a la OPE (Oficina de Prensa de Euzkadi). Bozas era un vasco-argentino, que se trasladó a Europa a finales de 1936, para luchar en favor de las libertades vascas, aunque llegara a la zona de

conflicto cuando ya su país había sido ocupado por las tropas franquistas. Por ello optó por incorporarse a los batallones euskeras, que por iniciativa de su gobierno lucharon en el frente de Catalunya. Acabada la guerra después de una serie de vicisitudes para eludir la represión y depuración franquista, terminó instalándose en Barcelona donde fundó una familia, poniéndose al servicio del Gobierno vasco en el exilio. Nada tendría de extraño que Bozas alias «Méndez» fuese quien dió soporte a las tareas de Benegas (padre de Txiki Benegas, actual Secretario General del PSE-PSOE) en su viaje a Barcelona cumpliendo una misión que le había confiado el gobierno vasco en el exilio.

Digo todo esto porque como comprobé muchos años más tarde, Juan Ajuriaguerra, durante la clandestinidad, cabeza efectiva del PNV en Euzkadi, tenía cumplida información de las actividades políticas de los socialistas catalanes. Es evidente que Bozas no dejaba de informarlo puntualmente como también conocía muy bien como los servicios bien organizados de la red clandestina vasca, ayudaron al M.S. de C. en algunas oportunidades cuando se les pidió ayuda (pasos clandestinos de frontera a R. Porqueres, entradas clandestinas de J. Pallach y, aunque en menos ocasiones, envío de propaganda). También ellos por su parte pidieron ayuda (paso de frontera de fugitivos en momentos difíciles del País Vasco, recepción de dinero, y sobre todo ampliación de la red de contactos políticos que Bozas mantenía con todos los sectores de oposición democrática en Catalunya, aunque mantuviese un sistema de relaciones preferentes con la UDC). «Méndez» desarrolló efectivamente una tarea excelente, no exenta de riesgo, por ejemplo cuando las detenciones de 1951 de R. Porqueras que conocía su domicilio. Domicilio que posteriormente conocí solamente yo. Estaba imbuido de su misión y un gran espíritu para conocer de primera mano a los protagonistas de la escasa vida política en Catalunya. Le recuerdo durante el entierro de Pous i Pagès, presidente del Consell Nacional de la Democràcia Catalana, en la última fila del duelo, cuando estuvo a punto de atraer la atención del Comandante Moreno, en aquel momento jefe del Servicio de la II bis de Información Militar. «Méndez» para encubrir su auténtica actividad y tener unos ingresos legales justificados, aprovechaba su excelente voz de bajo para cantar en diversas iglesias de Barcelona en oficios solemnes, misas cantadas y entierros.

En un momento dado, sin que llegáramos a conocer las causas, supongo que como consecuencia del riesgo que comportaba su actividad, los dirigentes vascos decidieron retirarlo de Barcelona, fijando como nueva residencia Madrid, desde donde se desplazó algunas pocas veces para atar o facilitar contactos de los vascos que esporádicamente nos visitaban. La última vez que vi a Bozas, le afligía ya una terrible enfermedad, un cáncer de piel que se le iría extendiendo por la cara y que le llevaría definitivamente a la tumba. Con «Méndez» ligamos una estrecha amistad, y es a través de él que descubrí la personalidad de Ajuriaguerra, por quien Bozas sentía una

gran admiración, haciéndome sentir el enorme peso que tenía en el seno del conjunto de las organizaciones del PNV.

Después de este período de estrechos contactos, la salida de Bozas de Barcelona redujo las relaciones con el PNV a las visitas que de forma esporádica hacían los enviados de Ajuriaguerra, prolongándose esta situación, aunque teníamos noticias indirectas de ellos a través de las relaciones cada vez más sólidas y frecuentes con los socialistas vascos del PSOE, muy en particular con R. Rubial, N. Redondo y E. Mújica.

Esta amistad hizo que poco a poco me diese información de las relaciones del PNV con los socialistas vascos y las dificultades que tenían los socialistas en relación con los «nazis», argot utilizado antes de la guerra como abreviatura de la palabra «nacionalistas». Poco después de la constitución de la Comisión Coordinadora en el año 1969, se hicieron una serie de gestiones para establecer relaciones formales con el conjunto de las fuerzas vasca, representadas en el gobierno de Euzkadi. Después de un viaje que hicimos juntos con Antoni Gutiérrez a San Sebastián en el que establecimos contacto con el PSOE y dos representantes del PNV, uno de ellos creo que era el hermano del Presidente Aguirre, se consiguió concretar una entrevista entre una Delegación de la Comisión Coordinadora de Fuerzas Políticas de Catalunya y una delegación de las fuerzas representadas en el gobierno vasco.

Dos días antes de la reunión que se celebró en Bilbao, tuve una serie de entrevistas con los responsables del PSOE (Rubial, Mújica, Redondo y otros), justificando profesionalmente mi presencia en Bilbao con una visita a la sucursal de la Editorial donde yo trabajaba. El día anterior a la reunión cenamos juntos J. Andreu i Abelló, X. Arzallus, Juan Ajuriaguerra y yo mismo. Al acabar de cenar, y después de acompañar a Josep Andreu al Hotel, Juan Ajuriaguerra y yo iniciamos un paseo por las calles de Bilbao en una ruta indefinida que desde la Elfipitca nos llevó al pie del Santuario de Begoña para retroceder cerca de un restaurante de lujo situado en la parte alta de la ciudad —del que no recuerdo el nombre— y desde el que se divisaban las luces de la ciudad y gran parte de la Ría. En nuestra conversación volvimos lentamente hacia el centro de la ciudad.

Ajuriaguerra me trató como a un amigo de siempre. Hacía años que sabía mucho de mí aunque no nos conociéramos directamente. Repasamos la historia política de Catalunya y Euzkadi de los últimos años y las perspectivas para la democracia y el autogobierno de los dos pueblos con una gran sinceridad. La conversación se prolongó hasta altas horas de la madrugada.

Ante mí tenía al hombre que había mantenido viva como nadie, o más que nadie, la llama del nacionalismo vasco. Protagonista de la rendición de

Santoña, encarcelado varias veces, cerebro dirigente de las primeras grandes huelgas contra la dictadura en la década de los años cuarenta, (el «Dollfus vasco» para los viejos dirigentes socialistas de Euzkadi), el organizador de toda la red clandestina del PNV, personalizaba la fuerza política de ser y sentirse vasco por encima de cualquier otra consideración.

Ajuriaguerra era un hombre bajo, compacto que, a pesar de la edad (era ya un hombre viejo), daba sensación de fuerza o, mejor dicho, de la seguridad que da quien tiene unas convicciones muy arraigadas y unas responsabilidades muy grandes asumidas desde hacía mucho tiempo. Con una voz fina y algo temblorosa, y un perfil que marcaba su etnia vasca, se expresaba con claridad aunque hablaba despacio sin dejar de mesurar cuidadosamente sus palabras. Soltero, le cuidaban dos hermanas en un piso de Bilbao; sólo tenía una pasión: Euzkadi y el poder político para su partido, el PNV. Era muy consciente de su fuerza potencial y por tanto de su responsabilidad. Cauto en avanzar posiciones, receloso hacia todos los que no fuesen los suyos, era, sin embargo, también, realista sobre cuál era la situación de su pueblo y del conjunto de los otros pueblos de España. A lo largo de la conversación —era ineludible— surgió el tema de ETA. Ajuriaguerra se manifestó rotundamente contrario a los métodos de ETA. Le recuerdo, en el contexto de la conversación y contestando tajante a una interpretación mía. Hablaba de ETA, volvía a hablar y aún me decía: «Amigo Reventós, ¿cómo vamos a poder estar totalmente en contra de nuestros nietos?». Aclarando que, aun siendo soltero, muchos nietos de sus amigos eran simpatizantes de ETA.

Al día siguiente de esta conversación se celebró en los subterráneos de un restaurante de Bilbao una sesión de trabajo entre los partidos representados en el gobierno vasco (PNV, PSOE, ANV, STV, UGT) y la delegación de la Comisión Coordinadora de Fuerzas Políticas de Catalunya. En aquella reunión, Ajuriaguerra se mantendría deliberadamente en un segundo plano, asumiendo el papel del portavoz de los nacionalistas Xavier Arzallus, entonces profesor de la Universidad de Deusto en la Facultad de Ciencias Económicas.

Vería a menudo a Ajuriaguerra en la Cámara de los Diputados después de las elecciones del 15 de junio de 1977. Era frecuente que nos encontrásemos en los pasillos y nunca dejábamos de aprovechar la ocasión para intercambiar opiniones, aunque siempre me pareció que no había digerido bien el triunfo inicial de los socialistas en Euzkadi en el año 1977, ni el compromiso de Galeuzca Socialista, formalizado bajo el árbol de Gernika aquel mismo verano por diputados socialistas de Galicia, Euzkadi y Catalunya. Coincidimos en el desarrollo del trabajo de la Comisión Constitucional y menos en los trabajos para la elaboración de los respectivos Estatutos de Autonomía de Catalunya y Euzkadi, en los que Arzallus y Marcos Vizcaya actuaron mucho más que Ajuriaguerra.

La noticia de su irreversible enfermedad hizo que en las ocasiones en las que aún le vería en la Cámara de los Diputados, tratase a menudo de hablar con él, aunque las conversaciones se hacían cada vez más escasas y cortas por el avance de la enfermedad.

Su desaparición fue muy inoportuna; en unos momentos difíciles para el pueblo vasco, Euzkadi perdía uno de los hombres más capacitados para orientar de manera positiva y llevar adelante el proceso de autogobierno. Su vieja amistad y antagónica relación con los socialistas vascos, los años de clandestinidad en la guerra civil y en el exilio, le daban una visión histórica a su problema nacional más allá de los enfrentamientos partidarios. Su desaparición fue una gran pérdida para el pueblo vasco.

JOSEP PANÉ

LES ARRELS DE LA PAGESIA

Sota un cel de tarda de juny, entre blau i gris, xops per la calor humida de la Plana d'Urgell, a la Fuliola, un poble llindant del Terròs, la vila natal d'en Lluís Companys, en un petit cementiri a ple camp, senyalat per alts xiprers, voltat de plantacions de panís i alfals (el moresc i la userda dels lleidetans), centenars de companys i amics, acompanyaven les despulles mortals d'en Josep Pané. Un acte estrictament civil, carregat de densa emoció. Tornar a la terra, un dels seus millors treballadors.

Lleida ha donat homes importants a Catalunya. En Josep Pané era un home important de la Catalunya pagesa, de la Catalunya obrera i socialista. El seu nom no era molt conegut per culpa de la seva immensa modèstia. A molts catalans el nom de Josep Pané tal vegada els hi diu poca cosa. Als lleidatans els hi diu més. Pels que han viscut les lluites camperoles dels darrers anys, el naixement i la consolidació de la Unió de Pagesos, els hi diu molt més. Per a tots els que, una hora o altra, hem estat immersos en les lluites socials dels anys 30, en el Bloc Obrer i Camperol i en el POUM, en la defensa de la República i la democràcia durant els anys de la Guerra Civil en la 2.ª Divisió, en la lluita fratricida del maig de 1937, en la desfeta, les presons i l'exili i, després, en la lenta i sacrificada represa de la lluita per les llibertats democràtiques, els drets nacionals de Catalunya, la lluita obrera, el combat socialista, els treballs per a assolir la unitat dels socialistes de Catalunya, el nom de Josep Pané ens ho diu gairebé tot.

Pané era un home massís, robust, compacte, arrelat a la terra, com les pomeres i els arbres que havia plantat amb les mans i l'aixada. Tenia arrels profundes, conviccions immutables.

Josep Pané era un home de veritat. Un pagès de veritat —el del treball, convertint en un jardí d'arbres fruiters el Mas de Juneda, el de l'esforç tenaç i constant per a ajudar a formar la Unió de Pagesos—. Un català de veritat, lluitador infatigable en l'apassionat treball de refondre en una sola lluita el combat per la llibertat nacional i l'emancipació dels treballadors. Un

cooperativista de veritat, en la teoria i en la pràctica de la cooperació, en la regla d'or de l'ensenyança del cooperativisme. Un socialista de veritat, que mai no oblidà la seva condició de treballador forjat en la lluita, però també en l'estudi de la teoria, en l'exercici de les anàlisis polítiques. Un intel·lectual sorgit del poble, capaç de fer-nos una biografia com la que va escriure sobre en Josep Rovira quan ja començava a sentir-se malalt.

Tota la seva vida és un acte constant del qual poden donar testimoni centenars de companys que ens podrien relatar anècdotes del coratge en els moments difícils de la Guerra en el Front d'Osca, de l'esperit serè i solidari a la presó, en els moments de perill a la clandestinitat, de la capacitat de sacrifici esmerçada sense adonar-se'n per la causa que va abraçar des de la seva joventut. Els socialistes dels anys 70 no podem oblidar mai el seu sacrifici personal en el moment de formar-se les candidatures unitàries socialistes per a les Eleccions del 15 de juny de 1977. Ni la seva campanya electoral, durant la qual s'ingenià un relat de les plagues del camp i les plagues del franquisme que decantà decisivament la pagesia lleidatana vers el Socialisme.

Josep Pané era un home sincer. Anava sempre amb la veritat per davant. Però no era ingenu. Desarmava per la solidesa dels seus raonaments. Despertava la confiança dels més desconfiats. Captivava per la senzillesa de les seves actituds.

Ha mort un d'aquells homes que honoren un poble. Honoren un partit. Un se sent honorat d'haver-lo conegut, d'haver-lo estimat com a company i amic.

Per això homes i dones, molts dels quals no ens vèiem des de feia anys, cantàvem Els Segadors que era, una vegada més, una cançó ferida. Una cançó ferida per la mort del company.

JUST M. CASERO

EL SENTIMENT CONTRA LA MARGINACIÓ

Fa uns dies, en sortir de l'Hospital Provincial de Girona amb en Lluís M. de Puig, li faria patir una involuntària explosió de rebel·lió i protesta, davant la injustícia del destí vital de Just Casero. L'acabàvem de deixar en el que seria la nostra darrera conversa, batut el cos pel mal irreparable, però coratjós, ferm i serè, en les sempre profundes manifestacions de la seva personalitat.

En aquesta darrera conversa res no es va amagar. Ell sabia el que tenia, i jo vaig evitar tot equívoc en dir-li que sabia el que li passava. «Potser millor que jo mateix», va ésser la resposta, que ens permetria una conversa sincera i més generosa que mai per la seva part, si és que cap en un home que havia fet de la generositat, el coratge i l'entusiasme la llei d'or del seu comportament, i que en aquelles circumstàncies prenia la més autèntica de les dimensions humanes.

Mentre parlàvem no podia deixar de pensar en la vida d'en Just. Una vida que simbolitza bé la de les generacions intermèdies de la Catalunya actual i la realitat de les comarques gironines en les quals, des de molt petit, va viure i arrelar.

Costava descobrir que Just Casero no fos d'origen català. El seu marcat accent gironí —que tant nota l'orella dels barcelonins— amb un llenguatge ple de modismes empordanesos, emmascarava el seu circumstancial naixement a Portugal, fill de pares extremenys de la ratlla de frontera —la Sibèria extremenya, una de les comarques més pobres d'Espanya, subdesenvolupada— i que fixarien la residència definitiva a Figueres quan Just no tenia encara 4 anys, ciutat en la qual es desenvolupà tota la seva infantesa i joventut.

Unes profundes creences religioses l'impulsaren a iniciar estudis al Seminari de Girona, on faria la definitiva incorporació a la llengua i cultura catalanes. Truncada aquesta juvenil vocació, i reintegrat com a treballador en la vida figuerenca, a través d'un inicial compromís cristià que mai no

abandonaria, aniria incorporant-se a la lluita per les llibertats nacionals de Catalunya, assumint al mateix temps amb igual convicció el combat per l'emancipació dels treballadors.

Una profunda humanitat el faria participar en les activitats cíviques i culturals figuerenques —més tard a Girona— sumant-se al col·lectiu i pacient esforç de tots els que en les comarques catalanes treballaven per a assentar les bases del nostre redreçament nacional.

Lletraferit, diversificaria la seva vocació des de la col·laboració al TEI, un dels grups teatrals més interessants forjats a les comarques gironines, en la col·laboració en el TELE-EXPRES, polint la ploma de periodista i convertint-se, un cop resident a la vorera de l'Onyar, en un dels pilars de la revista «PRESÈNCIA» i més tard intervenint de manera decisiva en la formació i promoció de PUNT DIARI, en el qual col·laboraria d'una manera constant i entusiasta.

L'assumpció de la militància política significaria per a Just Casero, com per a molts d'altres companys de les comarques gironines, el triple esforç de superar visions localistes, la maduració ideològica vers el Socialisme i l'acceptació del risc personal enfront de la dictadura. Molts som a recordar la presència de Just Casero a algunes de les reunions clandestines que precediren la implantació de Convergència Socialista de Catalunya a les comarques gironines, i la subtil preparació d'aquelles reunions, feta amb intel·ligència i enginy que permetria de reunir diverses vegades, en una o altra masia o llogaret més de 60 persones per a debatre l'avenir del socialisme gironí.

El febrer de 1975, Just Casero pagaria un fort tribut personal en participar a la manifestació popular convocada per l'Assemblea de Catalunya, sota el triple crit de «LLIBERTAT, AMNISTIA, ESTATUT D'AUTONOMIA». Una bala de goma, llençada pels anti-disturbis li faria perdre un alt grau de visibilitat en un dels ulls. El vaig visitar a la Clínica Barraquer. Sabia el retrocés irreversible en la seva visió ocular que assumia amb coratge, flema i bonhomia, i de la qual mai no faria menció des del moment d'acabar el tractament mèdic.

La vida de Just Casero seguiria essent la d'un treballador gironí que buscava compaginar la delicada i entranyable entrega a la família, la muller i els fills, un tot complet que justificava per si sol la seva condició humana, amb l'esforç de participar en el combat pel Socialisme i l'autonomia de Catalunya. Des de les files del partit la voluntat dels seus companys el portaria a llocs de responsabilitat en l'organització i més endavant, la voluntat popular l'elegiria com a regidor en el primer Ajuntament democràtic de Girona, i a través d'ací a la gestió de la sanitat provincial des de la Diputació, tasca en què posaria de manifest uns grans dots i capacitat de gestió, organització i bon govern basats en l'exercici d'autoritat en la presa de decisions, mai renyida amb la constant disposició al treball.

Uns cabells rossos i una cara coberta per barba a temporades, amb els ulls blaus, que el trauma no havia desfigurat la seva mirada intel·ligent, i un cos compacte i robust que enganyava fent-lo aparèixer molt més baix del que en realitat era. Tenia el do de la paraula fàcil i les seves intervencions en les assemblees del Partit, en els actes electorals, o en els plens de la Diputació de Girona, en què era portaveu del G.S. sobresortien sempre per la claredat i bon ordre explicatiu del seu pensament i una punta d'ironia o de la necessària agressivitat polèmica, sovint carregada d'imatges que posaven de relleu la seva vocació d'escriptor.

Ara, quan la completa personalitat de Just Casero començava a donar els fruits de maduresa, experiència i entrega, una curta i brutal malaltia ens obre un buit i ens priva de continuar comptant amb el consell i el treball eficaç, amb el bon fer de Just Casero.

EDMON VALLÈS

LA PASSIÓ PER LA CULTURA

Edmon Vallès és un home que necessàriament cal inscriure en les generacions catalanes de combatents en la guerra civil. L'any 1936, estudiant el darrer curs de batxillerat a l'Institut de Tarragona, prendria la primera gran decisió civil de la seva vida, en presentar-se voluntari i marxar al Front, en el qual romandria —amb petits intervals— fins als darrers dies de la guerra en què travessaria la ratlla de França per a fer un curt exili.

Tenim la sort que en el seu macuto de soldat republicà, portava una llibreta, que faria servir de dietari on anotar les vicissituds bèl·liques i, més enllà de la lluita, els homes i el paisatge de la Catalunya en guerra. Aquest diari de soldat, curiosament anotat, 40 anys més tard, respectant sempre la versió de camp, donaria lloc a un lluminós llibre «Carnet de guerra d'un combatent» que està destinat a esdevenir un clàssic de la nostra literatura de guerra.

Vaig conèixer en Vallès el segon any de carrera a la Facultat de Dret, l'hivern del 1946 al 1947. Era el moment de sedimentació del curs, de major coneixement dels condeixebles, i de forja de les futures amistats universitàries, aquelles que t'acompanyen tota la vida. E. Vallès era alumne lliure, la seva presència a la Universitat era escadussera, més intensa en els períodes pròxims als exàmens. Era una presència més de pati o de bar que d'aula, cercant orientar-se sobre els elements essencials de les assignatures i el tarannà o els tics dels catedràtics. Alternava els estudis jurídics —que mai no les va prendre del tot seriosament— amb la tasca de guanyar-se les garrofes, col·laborant en diverses editorials. Més gran que nosaltres, la seva maduresa cridava l'atenció, així com les seves dots de conversador. Vallès és sens dubte un dels millors conversadors del nostre temps, i d'això en donen testimoni tots els que l'han conegut.

Sense cap afany de brillantor, emmarcat sempre per una exquisida modèstia, enlluernava per l'arc de la seva cultura i la profunditat erudita dels seus coneixements —pròpia d'un lector incansable— que posava sempre

senzillament i en tot moment a l'abast de qualsevol amic.

D'entre els seus treballs editorials ressaltava la preparació d'una enciclopèdia, en la qual mantindria una estreta relació amb el gran pedagog Alexandre Galí i el comú condeixeble, avui diputat, J.M. Ainaud.

Durant moltes hores de converses en el pati o en el petit jardí de la Universitat, en el bar o fent camí fins a la dispensa del carrer Consell de Cent, on vivia amb l'Antoni Pifarré, s'aniria forjant la nostra amistat, i quelcom més que una amistat. Vallès, amb un tacte i una delicadesa que es correspon a la profunda liberalitat del seu esperit i el calor humà que subjugava, aniria desvetllant-me la preocupació social (la política nacional ja la tenia). Seria molt més ell, amb la capacitat persuasiva que li donava la seva fina tossuderia de català d'Aragó, que els cursets de Pierre Vilar sobre metodologia marxista, el que aniria inclinant-me cap al pensament socialista, fins a la meua incorporació al Moviment Socialista de Catalunya. De la fermesa i durada d'aquell impuls, en queda tota la trajectòria de la meua història política personal. Per això, no pot estranyar a ningú que moltes vegades hagi dit que per mi Edmon Vallès era com un germà gran. Ell va donar-me la mà en una de les dues o tres ocasions que compten en la vida d'un home.

Vallès havia contribuït des d'un grup universitari d'orientació socialista, el «Pere Martell», a l'expansió del MSC per Catalunya poc després de la seva fundació el 1945 a Tolosa de Llanguedoc. La vida i història del socialisme català clandestí dels anys 40 i 50 està encara per fer, tot i els esforços de «Debat» sota l'orientació d'Isidre Molas, que van fent avançar el coneixement d'aquells anys difícils. En ells, el paper de Vallès, no per poc conegut deixa de ser important. Sense Vallès no s'explica la reeixida dels grups d'universitaris socialistes d'aquells anys i la revifalla a l'Ateneu, a la UEC a Miramar. Sense Vallès no es pot entendre tota l'etapa i la llarga durada de polític clandestí de Ramon Porqueres, al que em presentà un bon dia d'una manera planera, com qui no fa la cosa, i acompanyat dels dos vaig assistir a una primera reunió de responsables del MSC en un fosc, fred i feréstec pis d'una petita casa del barri vell. Per ell vaig complir a França les primeres missions polítiques, coneixent J. Pallach, J. Rovira i M. Serra i Moret, Enric Gironella (en una estada feta juntament amb Vallès a Leco). També amb ell vaig conèixer el President Josep Tarradellas, el President basc J.A. Aguirre, i tants i tants d'altres companys socialistes a l'exili.

Alhora que jo penetrava en les àrees de responsabilitat de l'organització clandestina, Vallès anava voluntàriament declinant part de les responsabilitats que tenia assumides, produint-se com una mena de relleu, del qual jo no n'era conscient, més sobretot quan després de les detencions (1953) de R. Porqueres, E. Losada, P. Verrié, i altres membres de l'Executiu, Vallès reprèndria en mà les seves responsabilitats, refent contactes, i assegurant que aquella nova repressió no havia ferit de mort els esquemes essencials de l'organització clandestina dels socialistes. Un cop aconseguit aquest propòsit, tornaria a situar-se en un segon pla, del qual no es mouria

en els anys següents, tot i que mai no deixaria de donar suport actiu, intervenint en els Congressos de Sabadell, El Vendrell i del carrer Llacuna de Barcelona o incorporant al socialisme homes com Joan Rion. Això explica com, quan la nostra detenció, Vallès considerés, i no sense raó, com a doblement injusta la seva detenció. Ja havia patit prou durant la guerra, i ara, novembre de 1958, considerava que no era ell a qui corresponia assumir una responsabilitat que ens pertocava als qui havíem assumit el relleu.

Malgrat això, Vallès ens donaria una nova mida de la seva dimensió humana. Tot i el pessimisme que sentia, durant el temps de presó fou un company indispensable per a mantenir la moral del grup, i la seva intervenció en el curs de conferències organitzades a Carabanchel (junt amb la del malaguanyat J.L. Martín Santos) seria motiu per a expressar-nos la seva profunda i sentida convicció socialista. Un cop sortit de la presó —la vetlla de Nadal— en el tren que ens retornava a Barcelona, Edmon Vallès m'anuncià la seva decisió de no continuar en actiu en l'organització clandestina, demanant que es respectés la seva decisió.

Vallès després de la repressió del 1958, i apartat voluntàriament de l'activitat clandestina, refeu la seva vida privada i professional, dedicat a les activitats editorials per les que sentia una vocació total i per les que tenia una preparació inhabitual entre els intel·lectuals catalans. La seva inquietud per la història i una entranyable amistat amb en Paco Noy —vell company meu de batxiller i Universitat— el portaren a la redacció en cap de la revista «Història i Vida», molts dels números de la qual porten l'empremta i l'orientació de Vallès, contribuint a posar la història a l'abast popular amb exactitud i rigor. Dues preocupacions contradictòries però complementàries centraven l'interès històric de Vallès. La temàtica de la guerra civil del 36 al 39, i les guerres carlines, molt especialment la figura de Ramon Cabrera i les lluites dels carlins en el Maestrat, de les quals arribà a ésser un especialista.

Durant el conflicte socialista de 1966, reactivà la seva actuació de manera curta però intensa impulsat per l'afany d'aconseguir un desenllaç que no significués una trencadissa. Quan es convencé que era inútil, fixà la posició de que tard o d'hora seria necessària una reconducció, i tot i que mai no dissimulà les seves preferències, mantindria el diàleg amb tots els protagonistes d'aquell episodi.

De la seva vasta experiència en el treball editorial, del seu rigor i pulcritud professional ens en poden parlar gairebé tots els catalans que han treballat en un o altre projecte editorial en els darrers 15 anys. Quin editor o periodista no havia parlat amb Edmon Vallès d'una nova col·lecció o d'un nou projecte, cercant la seva opinió o parer, basada en una indiscutible autoritat moral? Ell, els darrers anys, aniria trobant una especialització com a professional de l'edició, en la qual modestament contribuïa a ajudar-lo. Eren els anys de la meua col·laboració amb Editorial Ariel, en la qual editàrem una col·lecció d'Història encapçalada per TRES DIAS DE JULIO de Luis Romero, i després la Història de la Literatura Catalana de Martí de Riquer i Antoni Comas, que farien indispensable l'Ajuda d'Edmon Vallès. Abans d'acceptar la

segona, Edmon Vallès demanà parlar amb Martí de Riquer. Dos homes de concepcions tant diametralment oposades del món i de la vida s'entengueren perfectament, lligant pel treball una amistat de respecte per damunt de les seves diferències i una col·laboració en la qual Vallès faria un nou pas en la concepció de la il·lustració del llibre.

El seu treball en aquest sentit continuà en profunditat assumint més i més la responsabilitat d'escriptor, contribuint de manera decisiva a la modernització de la concepció del llibre il·lustrat, de la qual són paradigma els volums de la «Història Gràfica de Catalunya», el pròleg del darrer acabat en la clínica, ja sotmès al tractament de cobalt, i preocupat de no trobar prou testimonis gràfics de la resistència democràtica i nacional de Catalunya contra la dictadura.

Vaig veure E. Vallès per darrera vegada en la clínica on ha mort, la Diada de l'11 de Setembre d'enguany al matí. La seva salutació expressa en bona part el seu caràcter. Em digué: «Joan, el cap com sempre, el cos per llençar tot ell». Així era E. Vallès. Sense embuts ni enganys, sempre amb la veritat. Ara no s'acariciava la calba, com en altres èpoques en què portava el cabell tallat al zero. Però continuava amb aquell seu parlar calmos de sempre, la veu breu, plena de matisos, pròpia d'un gran conversador —en la que s'havia anat perdent part de l'accent i dels girs dels catalans nascuts administrativament aragonesos—. Vam tenir una llarga conversa. Es mantenia amb la mateixa actitud d'«alegre, fecunda i insaciable curiositat». Part de la conversa fou amb uns veïns de Verdú, vila que havia conegut durant la guerra, en la qual s'havia comprat una caseta i on confiava retirar-se per a continuar escrivint. Durant unes hores, va semblar que oblidava el que li estava passant, que acceptava amb lacònic estoïcisme, i el mutu record volà una i altra vegada vers el passat, els amics comuns, la vida del país, Catalunya, els treballadors... En el diàleg, continuava tenint la vivor de sempre, el rigor de la paraula pensada, meditada i ben dita, fruit de la serenitat i l'equilibri del seu alt esperit.

En prendre consciència de la seva desaparició, som nosaltres, tots els que el vàrem conèixer, els que ens sentim més pobres. Homes com Vallès, un veritable intel·lectual de primera fila, un català de soca-rel, un socialista de sempre, fan falta al seu poble. I nosaltres com a part del poble, ens sentim orfes de l'amic.

MIQUEL CASABLANCAS

LA LLEIALTAT A LES CONVICCIONS

Un matí de diumenge de l'any 1949, en el curs d'una reunió de responsables del Moviment Socialista de Catalunya, celebrada en un llòbrec i fosc pis baix del carrer de les Moles, 6; vaig conèixer Miquel Casablanca. Després, al llarg de 32 anys —que són molts anys— ambdós hem estat units per la mateixa trajectòria política.

Casablanca pertanyia a la **generació** de lluitadors obrers per la llibertat, Catalunya i el Socialisme, **forjats durant els anys de la República**. Primer en el seu Sabadell natal, més tard, ja incorporat a les files del POUM, prenent part en la vaga mercantil del 1935, que seria la primera participació en una gran acció de masses.

Autodidacte com tants i tants d'altres treballadors, tindria la sort de **formar-se** políticament dirigit per la **mà d'homes com Josep Rovira o Joaquim Maurín**. Durant la guerra civil participaria com a **voluntari** en el Front d'Aragó incorporat en la 29.^{ena} Divisió, vivint de prop dels tràgics **fets de maig** del 1937, durant els quals les incidències d'aquells dies el posarien en una situació límit amb greu perill per a la seva vida.

La fi de la guerra civil el trobaria a **València**, on amb molta imaginació podria retornar a Catalunya, **defugint tota classe de detencions** i depuracions. S'incorporà de nou a la vida civil des de la qual, sense abandonar en cap moment la seva militància, participaria en les actuacions del **Front de la Llibertat** (1942) i tres anys més tard formaria part del **grup fundacional a Barcelona** del Moviment Socialista de Catalunya, creat a Tolosa de Languedoc el gener del 1945.

Quan el vaig conèixer, Casablanca era, junt amb Ramon Porqueres, un dels homes responsables de l'organització clandestina del Moviment Socialista. Compaginava la seva activitat política guanyant-se la vida com a **venedor lliure de llenyes i carbons**, juntament amb un company seu, antic militant de la CNT, Del Rio, si la memòria no em falla. Tenien com a despatx rellogada la galeria interior d'un pis de la Ronda Sant Antoni molt pròxim a la Plaça Universitat.

Aquella petita galeria era punt de trobada freqüent dels responsables de l'organització socialista, cosa que produïa la inquietud del seu soci i encara més la del llogater del pis, un gestor administratiu, excel·lent persona, caracteritzat per la seva gran bonhomia.

En el Moviment coneixíem Casablanca pel nom de guerra de «Domènec», tot i que els seus vells companys de Sabadell també l'apodaven amb el nom del «Xato» o el «Ros», dos trets físics d'en Miquel. No pas massa alt, cepat, amb uns ulls blaus que acompanyaven una mirada clara i serena, la cara grossa i granalluda, la personalitat física de Casablanca despertava seguretat, confiança i bona fe. Casablanca, junt amb E. Losada i S. Clot, és un dels companys que més contribuïa perquè mai s'apagués la torxa del socialisme en els anys més difícils i descoratjadors de la lluita clandestina contra el franquisme. Sovint repetia l'expressió de Churchill: «Aliem-nos encara que sigui amb el diable per abatre la dictadura».

Aquest immens afany de recuperar la llibertat el féu superar moltes barreres. Des dels contactes amb els monàrquics juanistes com el Baró de Viver, S. Torent, Milà i A. Muntanyola, fins acceptar els contactes amb el PSUC, i assumir la política unitària democràtica malgrat les ferides mai tancades del maig del 1937.

Casablanca tenia una manera de treballar que sovint semblava com si no fes la cosa. Tant pel seu caràcter fet de discreció i tenacitat, com per la pràctica de tants anys de treball clandestí, ens tenia acostumats a trobar-lo —més de prop o més de lluny— present en totes les qüestions. Parlava poc i ho feia lentament, gairebé sempre la veu molt baixa, en to confidencial. Era capaç d'ésser crític amb un company quan creia que calia ser-ho, i solidari amb tots, àdhuc amb el company que hagués censurat. Les insolidaritats el feien sortir de polleguera, i ell n'hagué de patir alguna de molt dolorosa. Pensava poc en ell mateix i en els seus, per als qui mai no reclamà res, obert sempre per un esperit d'enorme generositat i capacitat d'entrega. Aquesta seva actitud explica en part la poca dimensió pública del seu nom més enllà de les àrees d'influència directa dels socialistes.

Mil anècdotes em venien a la memòria mentre acompanyàvem el seu cos al cementiri de Sant Andreu, el seu barri barceloní d'adopció al qual restà profundament arrelat, i en el qual treballà sempre per a enfortir l'organització socialista, les associacions de veïns, esforçant-se en tot moment per a despertar la participació popular fent treball de base arrelat en el poble, que era per a ell el millor dels treballs que pot fer un socialista.

Recordo moments difícils, el seu tremp en els calabossos de la Jefatura Superior de Policía l'any 1958 en ple interrogatori de la Brigada Político-Social dirigida per Pedro Polo i els germans Creix, o en les presons Model o Carabanchel. O en començar el seu exili els anys 60, quan el vam anar a buscar, junt amb en S. Padrós, a l'amagatall de Manresa que ens havia proporcionat el jesuïta Garcia Nieto i el vam acompanyar fins un replec de la

carretera de la Collada de Toses, per a acomiadar-nos i deixar-lo en mans d'un guia que el portà a França.

De retorn a Barcelona, visqué amb tota intensitat el complex procés d'unitat socialista a Catalunya fins a la formació del Partit dels Socialistes de Catalunya, en el qual la voluntat democràtica dels militants de la Federació de Barcelona el situà com a Primer Secretari de la mateixa, en un acte de justícia que l'omplí de noble i humana satisfacció.

Molt recordem la seva etapa de Primer Secretari, el seu discurs de relleu en aquell càrrec en l'Assemblea de la Federació com una peça de record històric del socialisme que ell havia viscut dia a dia amb tota intensitat. Com també les paraules amb què va cloure l'homenatge que la seva agrupació, els seus amics i tot el Partit li van retre a Sant Andreu, en un bar on moltes vegades ens havíem trobat per a acudir a una cita clandestina.

Fins a darrera hora de la seva malaltia, quan el visitaria a la Clínica on era atès per metges companys del Partit, es mantingué interessat per les qüestions del partit i del socialisme. Malalt, greument malalt, sentint-se ferit de mort, continuà interessant-se per tots els nostres problemes, donant consells i opinió, tot i que sabia acceptar el que seria pròxim desenllaç.

Molts de nosaltres sentirem la seva absència, i la sentirem sobretot en els moments difícils, perquè era en aquests moments quan trobàvem sempre Miquel Casablanca.

Editat el desembre del 1982 per la
Secretaria de Formació
del Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC-PSOE)

Imprès a Gràfiques Llopart - Villarroel, 81 - Barcelona-11

Dipòsit legal: B. 44.022-1982